

319.508

18 / 2009

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

Ethnographic Horizons

2009

1. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XVIII. évf. 2009. 1. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő
VIGA GYULA (1992–2001)

Szerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság elnöke
UJVÁRY ZOLTÁN

A szerkesztőbizottság tagjai
BÁRTH DÁNIEL, FATA MARTA (Tübingen), KESZEG VILMOS (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Beregszász), LAJOS VERONIKA (Debrecen/Iași), LÁBADI KÁROLY, LISZKA JÓZSEF (Komárom), VIGA GYULA

Szerkesztőségi titkár
KAVECSÁNSZKI MÁTÉ, SZÁSZFALVI MÁRTA

Olvasószerkesztő
MAROSI JUDIT

Fordító
LAJOS VERONIKA

Angol lektor
CSONTOS PÁL

Technikai munkatárs
BIHARI NAGY ÉVA

A borító:
DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alapprogram
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály

Felelős kiadó
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

XVIII. ÉVF. 2009. 1. SZÁM

LÁTÓHATÁR – PARASZTSÁGKÉP, PARASZTI MUNKAVÉGZÉS A VILÁGHÁBORÚK KÖZÖTT

Erős Vilmos: <i>Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)</i>	5
Csíki Tamás: <i>Ritus és emlékezet. A munkavégzés szinterei a két világháború közötti paraszti társadalomban</i>	41

NÉPRAJZ ÉS HITÉLET

Simon Zoltán: <i>Vallásosság, hiedelemformák az Alsó-Nyárádmentén</i>	73
---	----

Contents

Volume 18 Number 1 (2009)

HORIZON – THE IMAGE OF PEASANTRY AND THE WORK PROCESS OF PEASANTS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

- Vilmos Erős: *Elemér Mátyusz and the School of Népiségtörténet*
[Popular History] (*István Szabó*) 5
- Tamás Csiki: Rites and Recollections. Settings for Work in the Peasant Society
between the Two World Wars 41

ETHNOGRAPHY AND RELIGIOUS LIFE

- Zoltán Simon: Religiousness and Forms of Beliefs in *Alsó-Nyárádmente*
..... 73

Látóhatár – Parasztságkép, paraszti munkavégzés a világháborúk között

ERŐS VILMOS
CSÍKI TAMÁS

Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)

ERŐS VILMOS

A Mályusz Elemér által megszervezett és megindított népiségtörténeti kutatásoknak természetesen többfajta megítélése van a történeti irodalomban.¹ A háború előtti, főként a harmincas évekbeli interpretációi (Wellmann Imre, Istványi Géza, Jakó Zsigmond², de mondjuk Makкаи László is 1944-ből)³ egyfajta, a pozitívizmus hagyományait folytató művelődéstörténetként értékelték, amelynek fő érdeme, hogy a mindenekelőtt a magas művelődésre összpontosító, a történelmet sok tekintetben ellégiesítő szellemtörténettel szemben – inkább az alsóbb társadalmi rétegek, a parasztság, a nép történetére fordítja figyelmét. E művelődés azután inkább az anyagi civilizáció körében folyik s ezért az erre koncentrááló szemlélet – az értékelők szerint – egy realisabb, az anyagi jelenségek iránt nyitottabb történet szemléletet fejez ki. Mályusz irányzatának ilyen szempontú interpretációi, mint a névsorból egyértelmű, többnyire Domanovszky Sándor és Hajnal István tanítványai voltak. Így már csak ezért sem indokolatlan az iskolát e két utóbbi történész törekvéseivel párhuzamba vonni.

A háború után már közvetlenül is Mályuszt fasiszta történésznek tartották. Mint közismert, háború alatti tevékenységét nem igazolták (vö. erre a későbbiek) s ezért nem kapta vissza egyetemi katedráját sem. Az irányzatot leginkább megbélyegzők közül Szigeti József, Sándor Pál és Léderer Emma⁴ nevét emelhetjük ki, ők Mályusz tanítványait, munkatársait is a „Horthy-fasizmus” kiszolgálóinak, a fajelméletet, a faji főlenyt, illetve a revíziót propagáló történészeknek aposztrofál-

¹ A tanulmány első része részlet egy készülő historiográfiai összefoglalásból.

² Vö. Wellmann I.: 1937, 473–485.; Istványi G.: 1940; Jakó Zs.: 1942, 193–205. Ezen értékelések közül néhány recenzió (például Wellmann Imréé vagy Jakó Zsigmondé) Szabó István műveiről. Mivel azonban utóbbiak a Mályusz által kifejtett népiségtörténeti program keretein belül készültek, a recenziók kitértek Mályusz irányzatának általános értékelésére is.

³ Makкаи L.: 1944, 95–97.

⁴ Vö. Sándor P.: 1954, 373–419. Az ő értékelésével szemben vö. Léderer E.: 1955, 103–106. Vö. milderre Erős V.: 2006.; Szigeti J.: 1964.

ták. Különösen emblemikus Szigeti József értelmezése, aki különbséget tesz a húszas évek konszolidációs és a harmincas évek „nyílt” fasizmusa között. Mályusz szerint ez utóbbi ideológiának a képviselője. Sándor Pál ugyan inkább Szabó Istvánnal foglalkozik, de a népiségtörténetről generálisan is kijelenti, hogy ez nem azonos a népi írók (főként annak baloldala) felfogásával, hiszen bár a parasztságot tekinti nemzetfenntartónak, nem ismeri el az osztályharcot. A parasztság helyzetét ugyanis pl. a középkorban emelkedőnek festi le, s egyfajta „patriarchális” (közösségi) szemlélet jegyében idealizálja a földesúr és jobbágy (vö. „Úr és paraszt a magyar élet egységében”) viszonyát, elkendőzve pl. a földosztás problémáját is. Minderre persze a revíziót előkészítő „népi egység” gondolatának igazolása céljából van szükség.

Kiegészítésként meg kell jegyezni, hogy Mályusz irányzatát nem csak az ötvenes-hatvanas években értékelték fasisztaként, hiszen már a kortársak közül is többen (pl. Kósa János)⁵ annak tartották s Kosáry Domokosnak a nyolcvanas, sőt a kilencvenes években fenntartott véleménye szerint Mályusz hitlerista történetész volt.⁶

Jelenősen módosult a népiségtörténet értékelése a hetvenes években. Für Lajos, főként azonban Várdy Béla⁷ idevágó értékelései szerint ugyanis számos párhuzamos vonás figyelhető meg Mályusz és a népi irányzat történetiszemléletében. Különösen érvényes ez a szellemi történettel szemben folytatott vitáikra, melyekben Várdy Béla szerint Mályusz Szabó Dezső, Illyés Gyula és Németh László nézeteihez közelálló pozícióból bírálja Szekfüket. Für Lajos pedig Szabó István helyét valahol Illyés Gyula, Veres Péter és Erdei Ferenc között jelölné ki.⁸

A nyolcvanas években azután ismét markánsan módosul a Mályusz iskolájáról alkotott kép. Für Lajos újabb munkáiban, de főként Glatz Ferenc, Kriston Pál, újabban Jakó Zsigmond⁹ ugyanis több tekintetben Wellmann Imre, Istványi Géza már említett megközelítéseihez térnek vissza. Azaz szerzőinket nem elsősorban ideológiai, hanem módszertani megközelítésben értelmezik. A népiségtörténetet így egyfajta, a pozitívizmus hagyományait folytató történeti demográfia-ként értelmezik. Vagy – Glatz Ferenc szerint – ez tulajdonképpen a fényes hírű Annales, a középkorról alkotott tudásunkat alapjaiban megváltoztató törekvéseivel mutat párhuzamot, hiszen a kisközösségek kutatása, a minuciózus forráskritika és forrásbővítés, az interdiszciplinaritás, a struktúrákban való gondolkodás

⁵ Vö. Kósa J.: 1943, 469–471.

⁶ Vö. Kosáry D.: 1987, 321–355.

⁷ Vö. Vardy, S. B.: 1976, 102–120.; valamint Vardy, S. B.: 1985b, 221–247.

⁸ Vö. Szabó István (Für L. [szerk.]: 1976.)

⁹ Für L.: 1989, 79–93.; Glatz F.: 1988, 13–35. Vö. Jakó Zs.: 1989, 62–63.; Jakó Zs.: 1990, 100–102. Az egész népiségtörténettel kapcsolatos, addig megjelent irodalomról áttekintést adok – Erős V.: 2000b, 174–175.

Mályusz törekvéseiben is alapvető s mindezzel egyfajta totális történetírás hazai pionírjának tűnik.¹⁰

Mályusz Elemér 1898-ban született Makón, egy közeposztálybeli család gyermekeként. Középiskolai tanulmányait Szegeden, a piarista gimnáziumban végezte (jóllehet evangélikus volt), majd a budapesti egyetem bölcsészkarára, illetve az Eötvös Kollégiumba került. Az egyetemen – többek között – Domanovszky Sándor volt a tanára s az ő jelentős közreműködésével készült Mályusz településtörténeti témájú doktori értekezése, a „Turóc megye kialakulása”, amely 1922-ben jelent meg könyv formában.¹¹ A doktori titulus megszerzése után a történész (Hajnal Istvánnal együtt), Bécsbe kerül. Itt Károlyi Árpád vezetésével, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc társaságában a Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar anyagát dolgozzák fel. Ebből alakult ki a jól ismert „*Fontes Hungariae Historiae Aevi Recentioris*” című sorozat. Itt Mályusz kezdetben az 1850-es évek nemzeti-ségi viszonyainak, mozgalmainak iratanyagát kapja feldolgozásra, ezzel azonban nem készül el. Elkészül ugyanakkor a „Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795.”¹² című kötettel, amely 1926-ban lát nyomdafestéket. A kötet bevezetője egy nagyívű társadalomtörténeti tabló, főként az 1790-es évek köznemesi reformmozgalmáról. Ebben Mályusz megismétli a húszas évek egyéb tanulmányai-ban („A reformkor nemzedéke”¹³ stb.) kifejtett, még az egyetemi tanulmányaihoz kapcsolódó tézisét. Eszerint az 1790–91-es országgyűlés által kiküldött regnicoláris bizottságok munkálatai egy polgári átalakulás programját fogalmazták meg, amelyet – Sándor Lipót főherceg közvetítésével – ráadásul a Habsburgok is támogattak volna. Ezt az önerőből, állami támogatással s így a konzervatív reform szellemében fogant modernizációt diszkreditálta Martinovics, illetve a magyar jakobinus mozgalom. Ők ugyanis a francia forradalom eszméitől megittasulva forradalomra, a Habsburg-ház uralmának fegyveres megdöntésére buzdítottak. Ennek következtében viszont a Habsburgok az egész nemesi reformmozgalommal is szembefordultak s a magyar társadalom az 1820-as évek közepéig mély

¹⁰ Újabb irodalom vö. Mályusz Elemér publikációi (1985–1998), meg nem jelent kéziratai (1913–1967) és az őt méltató művek. Összeállította Soós I.: 1998, 163–166. Stágel B.: 2004, 41–64.; Orosz L.: 2002, 43–149. Ennek német nyelvű átdolgozása vö. Orosz, L.: 2004, 126–167. Valamint még forrásközlésem vö. Erős V.: 1998b, 33–43. Mályusz Elemér és a népiek kapcsolatáról Lackó M.: 1996, 345–368.; Halmágyi P.: 1999.; Gyáni G.: 2002, 23–37.; Csíki T.: 2003. (Mályuszról, illetve tanítványairól és Szabó Istvánról különösen 93–123.); Csíki T. – Halmos K. – Tóth Á.: 2005, 208–240.; Benda Gy.: 2006, 77–81.; Soós I.: 2006, 61–80.; Romsics G.: 2007a, 73–104.

¹¹ Vö. Mályusz Elemér 1923: Turóc megye kialakulása. Budapest, Budavári Tudományos Társaság.

¹² Vö. Mályusz Elemér 1926: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795 Budapest, Magyar Történelmi Társulat (*Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris*).

¹³ Új kiadása vö. Mályusz Elemér 2003: A reformkor nemzedéke. In: Mályusz Elemér: Klio szolgáltatásban. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerkesztette: Soós István. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 425–463. Eredetileg: Századok, 57–58. (1923–1924). 1–6. 17–75.

tespedésbe süllyedt, ahonnan csak Széchenyi, de főként Kossuth liberális-demokrata eszméi emelheték ki.

Mályusz a húszas évek közepén az Országos Levéltárba kerül, Csánki Dezső vezetése alá. Majd a húszas évek végén a szegedi egyetemre nevezik ki egyetemi tanárnak, ahol – kisebb egyéb munkák mellett – „A felvilágosodás Magyarországon” címmel tart átfogó, a teljes XVI–XVIII. századi szellemi-művelődési életet számba vevő szellemtörténeti kurzust.¹⁴

1932-től kezdve veszi át a Pázmány Péter Tudományegyetemen az időközben politikai pályára avanzsáló Hóman Bálint középkori magyar történeti tanszékét. A tanszékre 1934-ben kap végleges kinevezést, s kezdetben itt is főként a szellemtörténet jegyében fogant kurzusokat tart, „A gótika Magyarországon” címmel. Mályusz azonban már a Hóman Bálint által szerkesztett, 1931-ben megjelent, „A magyar történetírás új útjai”¹⁵ című kötetben felvetett egy új, a népiségtörténetet a centrumba állító programot. A budapesti egyetemre való végleges kinevezése után nem sokkal e program megvalósítása érdekében szervezi át egyetemi előadásait, szemináriumait is. 1936-ban kezdi meg a módszertani elveket tisztázni kívánó „Bevezetés a népiségtörténetbe”¹⁶ című kurzust; majd „A magyar néptalaj” és „A magyar kultúrtalaj”¹⁷ címmel kínál már a témaköreikkel is sokatmondó stúdiumokat. Ez utóbbiakban a módszertani kérdések gyakorlatba való átültetéséről, magyar népiségtörténeti szintézis megvalósításáról van szó. 1937-től kezdődően önálló egyetemi intézetet is alapít, „Népiség- és Településtörténeti Intézet” elnevezéssel. Ez az intézmény a centruma Mályusz két népiségtörténeti sorozatának, az 1937-ben induló „Magyarság és Nemzetiség”, illetve az 1938-ban kezdődő „Település- és Népiségtörténeti Értekezések” címen indított kiadványoknak.

A második világháború kezdeti időszakában írja meg Mályusz, főként Hóman Bálint ellen fellépve, híres-hírhedt „Az utolsó órában” című cikksorozatát.¹⁸ A cikkek az Imrédy Béla szellemi befolyása alatt álló „Egyedül Vagyunk” című folyóiratban jelentek meg. Mályusz fő célkitűzése az egész magyar történettudománynak a népi elv alapján történő átszervezése, ugyanis ezt követeli szerinte korának aktuális programja, az egységes népi nemzet fogalmának a gyakorlatba

¹⁴ Az előadások teljes szövegére vö. Mályusz Elemér 2002: Magyarország története a felvilágosodás korában. (Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Soós István. Budapest, Osiris Kiadó.

¹⁵ Vö. Mályusz Elemér 1932: A népiség története. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. Budapest, Magyar Szemle Társaság. 237–268.

¹⁶ Vö. Mályusz Elemér 1994: Népiségtörténet. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

¹⁷ Vö. Mályusz Elemér 2002: A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája. (A szöveget sajtó alá rendezte, gondozta és az utószót írta Soós István.) Budapest, Lucidus Kiadó.

¹⁸ Vö. Erős V.: 2000a.

való átültetése. A cikksorozat 1942-ben „A magyar történettudomány”¹⁹ címen könyv formátumban is megjelent, a Kovách Aladár szerkesztette Bolyai Könyvek sorozatban. Zsidóellenes kitételei miatt azonban Mályuszt a háború után nem igazolják. Elveszti egyetemi katedráját, le kell mondania 1937-ben alapított intézetéről, majd 1949-ben akadémiai tagságától is megfosztják. (Persze már nem „A magyar történettudomány” miatt.)

Ebben a válságos időszakban a történész az Evangélikus Levéltárban jut álláslehetőséghez. 1954-ben azonban bizonyos mértékű javulás következik be helyzetében, hiszen az időközben (1949-ben) megszerveződő Történettudományi Intézet munkatársa lett. Az ötvenes évektől kezdődően egészen élete végéig, Mályusz fő tevékenységi területe a Zsigmond-kori Okmánytár anyagának összeállítása és kiadása volt.²⁰ Ezt Mályusz szokott és legendás alaposságával végezte, új alapokra helyezve egyúttal az egész Zsigmond-korról alkotott magyar történeti képet. Azaz, kutatásainak is egyik fókusza ez az időszak volt. Legjelentősebb munkái ebben a periódusban: „A magyar rendi állam a Hunyadiak korában” (1957), „Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon” (1960), „A Thuróczy-krónika és forrásai” (1967), „Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon”, „Az V. István kori gesta”, „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” (1971).²¹ (Utóbbinak váza a harmincas évek első felében tartott, már érintett „A gótika Magyarországon” című előadás-sorozat, kiegészítve néhány – pl. a negyvenes évek elején megjelent – egyháztörténeti tanulmánnyal) végül a híres „Zsigmond király uralma Magyarországon”. (1984.)²²

Mályusz Elemér legsajátabb történetírói profiljának az általa megindított népiségtörténeti kutatásokat tartotta. Történetírói életművének elemzésekor ezért mindenekelőtt ennek taglalására térnek ki.

A Mályusz-féle népiségtörténetnek két alapvető előzménye volt. Részint a dualizmus időszakában (sőt valamivel korábban) kialakult ún. „népies realista” iskola.²³ Az irányzat fő reprezentánsai: Pesthy Frigyes, Révész Imre, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Szabó Károly, Nagy Iván. Később azonban – bizonyos törekvése-

¹⁹ Vö. Mályusz Elemér 1942: A magyar történettudomány. Bolyai könyvek. Budapest

²⁰ Vö. mindezekről Erős V.: 2000c, 39–43.

²¹ Vö. Mályusz Elemér 1967: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, Akadémiai Kiadó.; Mályusz Elemér 1971: Az V. István-kori gesta. Budapest, Akadémiai Kiadó.; Mályusz Elemér 1973: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.; Mályusz Elemér 1957: A magyar rendi állam a Hunyadiak korában. Századok, 91. 46–123., 529–602.; Mályusz Elemér 1960: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle II. 162–192. Vö. Mályusz Elemér 1971: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.

²² Mályusz Zsigmond-kutatásairól vö. Erős V.: 2000c

²³ A népies realista iskolához vö. a készülő historiográfiai összefoglalás (lásd. 1. jegyzet) dualizmus kori magyar történetírást tárgyaló fejezetét.

ikkel – Fraknói Vilmos vagy (főként) Tagányi Károly is e problémák vonzáskörébe került. A népies realista iskola elképzelése szerint a nemzet igazi hordozója a parasztság volt és ezért fő történetírói törekvése e társadalmi réteg történetének a megírása. (Szemben pl. a Thaly Kálmán, Grünwald Béla, Toldy Ferenc és mások által képviselt ún. „nemzeti romantikus” iskolával, amely főként a nemesség történetére összpontosított.) A nem mindenki által osztott ideológiai programot azután egy módszertani újítással is egybekapcsolták. Sok tekintetben követték ugyanis a Magyarországon már az 1850-es években lefordított T. H. Buckle pozitivistá elveit.²⁴ Azaz a történelem számukra is főként a civilizáció, az anyagi-technikai gyarapodás, az ilyen értelemben vett művelődésnek a története. A nagy egyéniségek, hősök kultusza helyett sokkal inkább a kollektív jelenségek (a nép) történetére összpontosítottak, nagy jelentőséget tulajdonítottak a racionális történetírói módszereknek. Például az általános, ismétlődő, törvényszerű jelenségeket keresték, fontosnak tartották a földrajzi, gazdasági, antropológiai viszonyok, a külső körülmények vizsgálatát (hiszen ezek determinálhatták a történelem eseményeit), így jelentős jártasságot igyekeztek szerezni a földrajz, közgazdaság, de különösen a néprajz, nyelvészet vagy a pszichológia, demográfia, statisztika területén. Az ilyen perspektívából rekonstruált néptörténet természetesen megkövetelte a forrásbázis kibővítését is: elsőként láttak hozzá a nem okleveles jellegű írásos források, így személynevek, dűlőnevek (vö. Pesthy Frigyes, Révész Imre) összegyűjtéséhez s kiterjesztették a kérdőíveken alapuló statisztikai anyaggyűjtést is. Az irányzat tervezte egy kollektív történeti szintézis megírását is, a Fraknói és Tagányi által összeállított „A megyei monográfiák tervezete”²⁵ című program fogalmazta meg ennek fő elveit. Eszerint egészen Bél Mátyás törekvéseiig visszanyúlva, olyan magyar történetet kívántak elkészíteni, amely az ország történetét megyénként, megyei monográfiákra lebontva mutatná be. Ebben azonban nem az országos politikai történet helyi eseményei vinnék a prímet, sokkal inkább a népmozgalmi és birtokviszonyok leírása, a felszín és a vízrajzi környezet elemzése, a gazdasági viszonyok, termelési eszközök és eljárások, ásványkincsek, etnográfiai kérdések, jogszokások stb. A tervezet végül csak elképzelés maradt s a Borovszky-féle sorozat inkább a politikai történet bővkörében készült – Mályusznak a két világháború között megfogalmazott programjára azonban alapvető hatást gyakorolt.

Mályusz népiségtörténeti irányzata másik előzményének és mintájának a német Volkstumskunde²⁶ tekinthető. A Volkstumskunde/Volksgeschichte minde-

²⁴ Vö. erre R. Várkonyi Á.: 1963, 610–644.

²⁵ Vö. Tagányi K.: 1894a, 364–371., valamint Fraknói V.: 1981, 175–183.

²⁶ A Volkstumskunde irodalmáról vö. Erős V.: 2000b. Újabban Schulze, W. – Oexle, G. O. (Hg.): 1999. További bőséges irodalom található Romsics G.: 2007b., valamint pl. Lambert, P.: 2004, 93–108. uo. részletes irodalom is a kérdéshez. Például Fahlbusch, M.: 1999.; Burleigh, M.: 1988.; Schöttler, P.: 2002, 271–295.; Schönwaelder, K.: 1997, vol. 43. 133–154. Erős V.: 1998c, 144–145.

nekelőtt az első világháború befejezése után kapott nagyobb jelentőséget (ekkor intézményesült is), amikor németek milliói kerültek az állami határokon kívülre. A német történetírás ekkor alapvetőnek tekintette a velük való foglalkozást, természetesen nem utolsósorban azért, hogy egy esetleges (akár háborús) újrarendezés alkalmával visszatérhessenek a birodalmi berkekbe. Ennek megfelelően ún. kisebbségkutató intézeteket hoztak létre Münchenben, Innsbruckban, Marburgban, Breslau/Boroszlóban stb., amelyek fő célja a politikai határokon kívül rekedt németiség történeti, földrajzi, nyelvészeti, demográfiai, statisztikai stb. kutatása volt. Természetesen abból a motívumból, hogy e német kisebbségek (néprészek) (a Szudéta-vidéken, Erdélyben, a Baltikumban, sőt a Volga-vidéken is) fenntartsák és megőrizték népiségük tudatát és kultúrájukat. Ennek legfontosabb politikai következménye azután a disszimilációra való törekvés volt. A német Volkstums-kunde legjelentősebb képviselői H. Aubin, a földrajzos O. Penck, M. Hildebert Boehm, R. Kötzschke, E. Keyser, Brackmann, J. Haller, O. Isbert, K. Schünemann, Helbok voltak. Az irányzat emblematisz fogalmai és kategóriái a Penck által megalkotott *Volksboden* és *Kulturboden* (néptalaj, kultúrtalaj) voltak. A néptalaj azt a területet jelentette, ahol a németek számbelileg is többségben voltak, míg a kultúrtalaj az a régió, ahol a németiség bár nem képezi a lakosság nagyobbik részét, a vidék kulturális arculatát mégis ők szabták meg, esetenként azért is, mert ők közvetítették, honosították meg az európai kulturális-civilizációs vívmányokat, áramlatokat (városok alapítása, jogrendszer, reformáció, iskolák, színházak/színháztársulatok stb.). Mindebből már következik – s ebben a vonatkozásban roppant nagy viták folynak a német történetírásban az irányzat megítélése és értékelése körül –, hogy mondjuk módszertani tekintetben számos innovatív, a modern társadalomtörténethez kapcsolható újítást fogalmazott meg a Volksgeschichte, főként, ha ezt mindenekelőtt egyfajta településtörténetként értelmezzük. Ilyen például az ún. Flurnamenforschung (dűlőnévkutatás), de általában is az újszerű, nem okleveles forrásoknak a történetírásba való bevonása, a rokontudományokkal (antropológia, régészet, néprajz, demográfia, statisztika, szociológia) való együttműködés, a kartográfia, a grafikonos ábrázolások nagy szerepe, általában a kollektív, az ismétlődő jelenségekkel való foglalkozás (szemben a hősökre, nagy egyéniségekre vagy államra, hatalomra összpontosító szellemtörténettel). Mindezzel a Volksgeschichte akár a XIX. századi pozitivizmus egyfajta örökösének is tekinthető lenne, nem véletlen, hogy intézményes vonatkozásban is (vö. a lipcei kutatóintézet) részben a nagyhírű Karl Lamprecht kutatásaihoz, sőt politikai eszméihez köthető.²⁷ Így azután számos német történész ebben az irányzatban látja a hetvenes években felemelkedő német „Sozialgeschichte” legfontosabb hazai előzményét.²⁸

²⁷ Lamprechtre vö. például Violante, C.: 2004. Erről ismertetésem Erős V.: 2005, 302–305.

²⁸ Vö. Erős V.: 2002, 21–23.

Súlyos tehertétele azonban a Volksgeschichtének az ideológiai vonatkozása. Nem lehet kétséges ugyanis, hogy kivétel nélkül minden esetben (intézményben és személyben) a politikai nemzettel gyakran szembeállított népnemzet fogalommal karöltve járt. Ennek szülőatyja, Herder esetében még alapvetően humanisztikus tartalma volt, ami megvetette a XIX. század kultúrnemzetének alapjait, később azonban ez a népi szemlélet Jahn, E. Moritz Arndt (a Turnvaterrek) után Treitschkénél, Lagarde-nál, és persze főként a pángermánoknál (de akár Lamprechtnél is) faji, völkisch alapokra helyeződött. Ez pedig magában rejtette a faji, főleg a szláv népekkel (gyakran a zsidósággal) szembeni faji felsőbbrendűséget, a németek ún. Kulturdünger (kulturtrágya) szerepéről való szilárd meggyőződést és nem utolsósorban az antiszemitizmust. Természetesen a Volksgeschichte nem minden reprezentánsa osztotta azonos mértékben e nézeteket, s például egy Kötzschke és Brackmann között óriási különbség van, ugyanakkor a hitleri hatalomátvétel után mindannyian intézményes állami támogatást kaptak „kutatásaikhoz” és számosan közülük a náci párt tagjai is lettek.

Mályusz ilyen lényegi előzmények után vetette fel a harmincas évek elején az ún. „népiségtörténeti” kutatások programját, amelyek alapvetően három szinten mozogtak. Mályusz ugyanis részint roppant energiákat mozgósított a népiségtörténet teoretikus, metodológiai alapjainak formába öntéséhez, amit már a húszas évek közepén, „A helytörténeti kutatás feladatai”²⁹ című tanulmányában kezdett kibontani. Leginkább úttörőnek azonban a Hóman szerkesztette programadó kötetben, „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent írása, „A népiség története” tekinthető, amelyet a harmincas években pl. a „Három folyóirat”³⁰ című írás követ s 1936-ban kezdi meg a budapesti egyetemen a népiségtörténet módszertanát részletesen kifejtő előadá-sorozatát.³¹ Mindezt a híres-hírhedt „A magyar történettudomány” című könyvnek a történettudomány módszertanát érintő fejezetei zárják le. Mályusz ezekben azt fejt ki, hogy a háború utáni megváltozott helyzetben, amikor is magyarok milliói kerültek a politikai határokon kívülre, a régi, az állami keretekre alapozó történetírás már nem képes ellátni feladatait. Új, a népi nemzet fogalmán felépülő történetírói koncepcióra van szükség, amely elsősorban a kulturális, nyelvi és leszármazási közösségre építene. Ez az alsóbb társadalmi rétegek történetét előtérbe állítani kívánó historiográfia azonban már nem élhet a hagyományos politikai történet, de a magas kultúrára – és így a társadalmi elitre – összpontosító szellemtörténet eszközeivel sem. A „nép” élete

²⁹ A tanulmány újból megjelent In: Mályusz Elemér 2003: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István). Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 493–512. Eredetileg Századok, 57–58 (1923–1924). 1–6. 538–566.

³⁰ Vö. Mályusz Elemér 1934: Három folyóirat. Századok, 68. 45–65.

³¹ Vö. Mályusz Elemér 1994: Népiségtörténet. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ugyanis sokkal inkább egy, a helytörténetbe ágyazott gazdaság és társadalomtörténet-centrikus metódussal elemezhető leginkább. Ennek számos eleme közül kiemelkedő az új, nem okleveles jellegű forrásoknak (dűlőnevek, személynevek, városalaprajzok, különböző lajstromok, dicajegyzékek, vámnaplók, urbáriumok, falukönyvek, úriszéki jegyzőkönyvek, repetíciós iratok – Szabó Istvánnál) bevonása a történetírásba, a rokontudományokkal való kooperáció (antropológia, statisztika, néprajz, szociológia, régészet, földrajz, demográfia, nyelvészet stb.) vagy akár a térképeknek, a kartográfiának és a grafikonos ábrázolásoknak a meghonosítása. Fontos elemként veti fel Mályusz az ún. földrajzi szemléletnek az alkalmazását, szerinte ugyanis ezek a gazdasági-társadalmi jelenségek történetileg-földrajzilag szervesen létrejött egységekben tapinthatók ki, s ezért a politikai (állami) keretek helyett ezeket kell kidomborítani. (Ezért veti fel később említendő tanítványainak, hogy egy-egy megye népiségtörténetét valóban szintetikus, elemző és áttekinthető módon úgy tudják megjeleníteni, ha kielemezik, kitapintják a megyéken belül ezeket a földrajzi-táji egységeket, azaz művelődési körzeteket.)

Mályusz az általa kezdeményezett népiségtörténeti kutatásokat intézményes formában is meg kívánta valósítani. Erre már a húszas évek végén, harmincas évek elején is tett kísérletet,³² amikor Domanovszky Sándorhoz intézett beadványában egy magyar történeti intézet felállítását sürgeti, amely összefogná az ilyen irányú kutatásokat. Legfontosabb intézményes törekvései azonban az Országos Levéltárhoz, illetve a budapesti egyetemhez kapcsolódnak. Előbbiben, az 1931-ben felvázolt program alapján, 1932-től a Levéltár munkatársaiból kutatócsoportot szervez, amelyben Domanovszky Sándor tanítványai is részt vesznek (Wellmann Imre, Csapodi Csaba, Sinkovics István, Bakács János) s amely pl. a szlovák-magyar nyelvhatár történeti alakulásának vizsgálatát tűzi ki célul, illetve megyei monográfiák elkészítését tervezi, alapvetően persze az elszakított területekre koncentrálva. A nagyszabású kezdeményezésnek azonban jóval szerényebb eredménye lett. Összesen ugyanis csak 2 megye népiség-, illetve településtörténeti monográfiája készült el, Szabó István „Ugocsa megyé”-je, illetve Ila Bálint Gömöréről készült összefoglalása (utóbbinak első kötete csak 1944-ben, és később is csak több részletben).³³ A sorozat végül a „Magyarság és Nemzetiség” címet kapta, amitől eltér Mályusz másik sorozata, az 1938-tól meginduló és 1943-ig folytatódó „Település és Népiségtörténeti Értekezések” – ez Mályusz tanítványainak doktori értekezéseit tartalmazza. Utóbbiak közé Balázs Éva, Jakó Zsigmond, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Iczkovits Emma, Kálózi Nagy Balázs, Bélay Vilmos (utóbb Szentgyörgyi Mária) tartoztak. Fontos momentum 1937-ben, a

³² Vö. Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról. (Közzéteszi: Erős V.: 1998a, 113–126.)

³³ Vö. Ila B.: 1968 és 1976.

Pázmány Péter Tudományegyetemen a Mályusz vezette Népiség- és Település-történeti Intézet; felállítását az ókortörténész Alföldi András és a szintén nagyhírű néprajzprofesszor Györffy István melegen támogatta. Mályusz intézményes törekvéseinek taglalásakor szólni kell „A magyar történettudomány”-ban kifejtett programról is, hiszen itt a legfontosabb intézményeket is sorra veszi (Levéltár, Múzeum, Egyetem, Történelmi Társulat stb.) s az egész tudományos apparátusnak a népi elven történő átszervezését, azaz a népiségtörténeti kutatások szolgáltatába állítását sürgeti. Fontosnak tartom még annak megjegyzését, hogy 1941-ben, a Teleki Intézet felállításakor Mályuszt és intézményeit tudatosan figyelmen kívül hagyják, mellőzik, pedig az általa kezdeményezett programok elvileg beleillenek az új intézmény munkájába. (Mályusz közeli munkatársa, Szabó István azonban dolgozik a Teleki Intézetben, sőt folyóiratában több cikket is publikál.)³⁴

Mályusz népiségtörténeti irányzatának harmadik szintjét végül a népiségtörténeti szintézisek jelentik, hiszen egész munkálkodásának végső célkitűzése egy olyan magyar történeti szintézis megírása, amely Szekfüék szellemi történeti összefoglalásának méltó pendent-ja. Lényegében e szintézis előmunkálataiként foghatók fel Mályusz saját népiség- és településtörténeti tanulmányai, amelyek már doktori értekezésétől, az 1922-ben megjelent „Turóc megye kialakulása”-tól kezdődnek. De hasonló jellegű az eredetileg 1932-ben készült, de csak 1940-ben megjelent „Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters”³⁵ című összefoglalás, amelyet Teleki Pál közvetítésével amerikai megrendelésre készített. Ilyen irányú tudományos törekvéseinek csúcspontjaként a budapesti egyetemen tartott előadásai tekinthetők, amelyeket – a módszertani előadásokkal párhuzamosan – „A magyar néptalaj” és „A magyar kultúrtalaj” címen hirdetett meg. (2002-ben ezek – hibásan – „a középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája” címen jelentek meg.)³⁶ Előbbiben, amely azután a *Magyar Művelődéstörténet*-ben megjelent tanulmányának („A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt”)³⁷ is az alapja, lényegében a német Volks-geschichte fogalmi apparátusát követve elemzi azt a kérdést, hogy milyen területeken volt túlnyomó számbeli fölényben a magyarság, azaz meddig terjedt a

³⁴ Vö. például Szabó István 1943: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*. 279–330. Megjegyzendő, hogy Mályusz egy 1943-as, Eperjessy Kálmánhoz írott levelében arról panaszkodik, hogy Szabó bevonult a Teleki Intézetbe népiségtörténetet csinálni s Deér Józseffel karöltve jár. (A levél a jelenleg feldolgozás alatt álló Mályusz-hagyatékban található. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára.)

³⁵ Vö. Mályusz Elemér 1940: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Budapest

³⁶ Vö. a korábbi jegyzetek.

³⁷ Vö. Mályusz Elemér 1939: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: Mályusz Elemér (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet*. II. kötet. Magyar renaissance. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 105–124.

magyar néptalaj határa. Mályusz elemzéseinek és számításainak végső eredménye, hogy a középkor végén a magyarság az ország lakosságának mintegy 80%-át alkotta, végső – aktuálpolitikai zöngéktől nem mentes – konklúziója így az, hogy a középkori magyar állam magyar jellegét a magyarság túlnyomó népi többsége alkotta. Előadás-sorozatának másik fele pedig, amelynek „A magyar kultúrtalaj” volt a címe, lényegében a magyarság, de leginkább a magyar állam nemzetiségekhez való viszonyát elemezte s ebből nőttek ki a nagy vihart keltett, „A középkori magyar nemzetiségi politika” (2 részben), illetve „Az egynyelvű ország” című tanulmányai.³⁸ Ezekben (mint arról szó esett) Szekfű Gyula nézeteinek homlok-egyenest ellentmondva azt fejt ki egyrészt, hogy az Árpád-házi királyok a beköltöző nemzetiségeket a magyarság közé szétszórta telepítették le (hogy megkönnyítsék gyors asszimilációjukat, tehát hogy ne gyöngítsék a magyarságot); másrészt nem tagadja ugyan a nemzetiségi autonómiákat biztosítani kívánó politika kialakulását, ezt azonban a társadalmi fejlődéssel hozza összefüggésbe. Szerinte ugyanis a türelmes nemzetiségi politika a XV. században alakult ki, amikor is a rendiség kialakulásával az egész társadalmi fejlődés a helyi korporációk, lokális autonómiák megerősödésének irányába mutat. Ezt ilyenformán a magyarság önerejéből fejlesztette ki, nem pedig – mint István, illetve az Intelmek szerzője esetén – idegen sugallatra.

Hozzá kell tenni mindehhez, hogy végső soron Mályusznak az általa elképzelt összefoglalást nem sikerült elkészíteni s ennek fő oka az 1945-ben bekövetkezett politikai változás volt. Sikerült azonban par excellence népiségtörténeti szintézist alkotnia Szabó Istvánnak, aki – egyéb népiségtörténeti tanulmányok mellett – 1942-ben jelentette meg a nevezetes „A magyarság életrajza”-t.³⁹ Ebben azután körvonalazódnak a népiségtörténet fő szüzséi s a munka több vonatkozásban akár Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza”⁴⁰ című könyvének ellenirataként is értelmezhető. Szabó ugyanis itt a magyarság mondhatnánk öntudatlan, állam nélküli életét írja meg, részletesen szólva a honfoglalásról, a magyarság megtelepedéséről, félnomád életmódjáról, a magyarok és az itt talált népek számarányáról és viszonyáról. Ezután következik a középkori népeségi, népesedési viszonyok bemutatása, pl. az ország egyéb területeinek birtokbavétele, a beköltöző nemzetiségek kérdése, a besenyők, kunok, latinusok stb. asszimilációjának problémája, állást foglalva a Szekfű és Mályusz között folyó vita kérdésében is, valamint némileg módosítva Mályusznak a középkor végi magyarság számarány-

³⁸ Vö. újabban Mályusz Elemér 2003: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 53–72. Eredetileg Századok, 75.(1941) 4–6. 113–139. A kérdéshez újabban Kristó Gy.: 2003.

³⁹ Vö. Szabó István 1941: A magyarság életrajza. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadása Budapest 1990.

⁴⁰ Vö. Szekfű Gy.: é. n. (1918)

ára vonatkozó számításait. A XVI–XVIII. század alapvető témakörei a magyarság pusztulása a török korban, a XVIII. századi telepítések, illetve az újraterelődés különböző formái stb. Fontos, hogy Szabó minden korban kitér a népi tudatosulás, a közösségi összetartozás kérdésére is, amelynek egyik fő ideje a török elleni küzdelem s amely a XVIII. század második felében válik alapvető kérdéssé (ennek során meglehetősen kritikus a magyarsággal szemben). A XIX. század új kérdései a belső migráció, a városokba történő vándorlás, a zsidóság és a kivándorlás s mindez végül a két világháború közötti időszakhoz visz el, ahol Szabó szerint a XIX. századi népi hanyatlás után a magyarság megmaradásának érdekében újfajta népi tudatosulásra (és történetírásra) van szükség.

Természetesen Mályusz nem csak népiségtörténeti kutatásokkal foglalkozott, hiszen a magyar medievisztika általában is, mint egyik legkitűnőbb művelőjét tartja számon. Egyéb kutatási irányai közül ki lehet emelni par excellence társadalomtörténeti tanulmányait. (Alapvetően persze a népiségtörténetiek is ide kapcsolódnak.) Ezek sorába tartozik már „A reformkor nemzedéke”, a „Sándor Lipót főherceg nádor iratai” című kiadvány nagy ívű bevezetője (1926), a harmincas évek elején készült „A patrimonális királyság”, „A karizmatikus királyság” (1933, 1934)⁴¹ című tanulmányok, majd a negyvenes évek elején „A magyar társadalom a Hunyadiak korában”, „A hűbériség és rendiség problémája”, valamint 1942-ben „A magyar köznemesség kialakulása”.⁴² (Ezen többnyire nagy ívű társadalomtörténeti tablók sorát a háború után folytatja pl. „A magyar rendi állam a Hunyadiak korában” (1957), a „Zsigmond király központosítási törekvései” vagy a „Zsigmond király uralma Magyarországon” (1984).⁴³

Mályusz itt kifejtett nézeteinek jellemzője, hogy egy összefüggő képet kívánt kialakítani a magyar társadalom 1848-ig, sőt saját koráig (vö. az „Értelmiségünk és a neonacionalizmus”) tartó fejlődéséről. Ezt a tablót nem utolsósorban Szekfű Gyula nézeteivel szemben alakította ki s lényege, hogy az arisztokráciát és a nagybirtokot több vonatkozásban apologetikusan bemutató kollégájával szemben Mályusz alapvetően a köznemességet tekinti a nemzet igazi hordozójának. Világosan bizonyítja ezt „A reformkor nemzedéke” című írás, amelynek fő gondolatai a „Sándor Lipót” bevezetőjében, valamint pl. a „Kossuth működésének társadalmi háttere”⁴⁴ című munkákban is felbukkannak. Mályusz itt azt bizonyítja,

⁴¹ Újabbán Mályusz Elemér 2003: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István). Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 11–21.; 22–44. Eredetileg Társadalomtudomány, 13. (1933). 1–2. 37–49.; illetve Társadalomtudomány, 14 (1934). 3. 153–178.

⁴² Vö. ehhez Benda Gy.: 2006.

⁴³ Vö. Mályusz Elemér 1984: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Budapest, Gondolat Kiadó.

⁴⁴ Vö. Mályusz Elemér 1928: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet, VI. 11. 166–183.; Mályusz Elemér 1928: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Napkelet, VI. 1. 291–295. Vö. mindezekhez újabbán Stágel B.: 2004.

hogyan az 1790–91-es rendi országgyűlés által felállított regnicolaris bizottsági munkálatok egy komplett polgári átalakulás programját fogalmazták meg, amelyek radikalizmusukban Széchenyi 1825-ben felvetett elgondolásait is meghaladták. Ezeket a reformmunkálatokat kezdetben a Habsburgok – kitüntetetten Sándor Lipót – is támogatták s ezt a nemzeti felbuzdulást csak a forradalmi agitátor, Martinovics vezette radikalizmus diszkreditálta. (Nem kétséges egyébként Mályusz értelmezésének saját korához való kötődése és üzenete, hiszen itt egyértelműen a Klebelsberg propagálta, s 1918–19-et elutasító konzervatív reform támogatásának ad hangot.)

De a köznemességet pozitív színben feltüntető, sőt a nemzet vezető erejének tekintő nézetei állnak részben a háttérben a középkori magyar társadalom fejlődését elemző munkáinak is. Ezekben Mályusz egyrészt cáfolja, hogy a X–XIII. század időszakát patrimoniális királyságnak lehetne tekinteni, s inkább a karizmatikus elnevezést javasolja, nyilvánvalóan az általa alaposan „átrágott” Max Weber-i terminológia alapján. Részint azután felveti – s itt már Szekfűre is támaszkodik –, hogy nálunk is volt hűbériség a XIV–XV. században, ami a nagybirtokos arisztokrácia társadalmi emancipációjával egyenértékű. „A magyar társadalom a Hunyadiak korában” című írása pedig azt bizonyítja, hogy nálunk a rendiség a XV. század közepén alakul csak ki, amely alapján a köznemesség emancipálódását, sőt társadalmi vezető szerepét eredményezi. (A Szekfűvel szembeni pozíció itt abban rejlik, hogy Mályusz így a köznemesség előtérbe kerülését, vezető szerepét nem negatívan, hanem pozitívan ítéli meg, hiszen egy szélesebb társadalmi rétegnek a hatalomba való beépülését hozza magával, tehát egyfajta demokratizációs folyamat szükségszerű lépcsőfoka. Ez azután azért is pozitív, mert szerinte a nagybirtokos oligarchia hatalmának fennmaradása, tehát a hűbériség és a területiális uralom akár egy generációval való továbbélése a magyar állam darabokra szakadását hozta volna magával – mint ahogy ez a német területeken történt.)

S hogy a köznemesség e pozitív megítélése valóban Mályusz műveinek differentia specificája, annak további bizonyítéka a „Geschichte des Bürgertums in Ungarn”⁴⁵ című 1927-es tanulmánya. Itt Mályusz – egyebek mellett – a magyarországi városok belső szerkezetét elemzi s arra mutat rá, hogy e városok alapvetően arisztokratikus berendezkedésűek. A város fő tisztségviselőit, az ún. belső tanácsot (magistratust) megválasztó külső tanács (nagy tanács) ugyanis bizonyos idő elteltével önmagát egészíti ki, s ezáltal oligarchikus testületté válik, a (többnyire német etnikumú) városi patrícusok ugyanis így kívánják megőrizni

⁴⁵ Vö. Mályusz Elemér 1927: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 20. 356–407. Mályusz vitájára ezzel összefüggésben Oszetzky Dénessel vö. Erős V.: 2000.

pozícióikat az általában magyar beköltözőkkel szemben. A városok (tehát a magyarországi polgárság) így nem is lehetnek igazából a magyar nemzeti-demokratikus küzdelmek katalizátorai, amire ékes példa 1848–49-ben játszott szerepük, amikor is többen közülük a Habsburgokat támogatták.⁴⁶ A városok ilyen berendezkedéséhez képest jóval demokratikusabbnak tűntek a rendi, köznemesi vezetésű intézmények (akár a vármegye, de a rendi országgyűlés is) Mályusz számára, hiszen ezek – persze csak a nemességre szorítkozóan – választásokon alapultak, s ezeket a XIX. századi polgári fejlődés és átalakulás során csak polgári tartalommal kellett volna megtölteni.

Természetesen megkerülhetetlenek Mályusz szellem-, művelődés és egyháztörténeti kutatásai is, amelyek ráadásul – úgy tűnik – igen szoros elméleti nexusban vannak fent említett kutatási irányjaival.

A szellem-, illetve művelődéstörténeti írások közül ki lehet emelni az „Árpádházi Boldog Margit” (1933)⁴⁷ című tanulmányt, a szegedi egyetemen tartott s nemrégiben közzétett „A felvilágosodás Magyarországon”⁴⁸ című előadásokat, a harmincas években a budapesti egyetemen tartott „A gótika Magyarországon” című kurzusokat (amelyek alapvető részét képezik a végül is 1971-ben könyv formában megjelent „Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon”-nak), valamint Szekfű „Magyar Történeté”-ről írt bírálatait a *Budapesti Szemle*-ben, „Magyar reneszánsz – magyar barokk”⁴⁹ címmel. (Hozzá kellene tenni, hogy sok tekintetben szellemtörténeti fogantatásúak, illetve vonatkozásúak pl. „A Rákóczi kor társadalma” (1934)⁵⁰, „A türelmi rendelet” című forrásgyűjteményhez írott nagy ívű bevezetés, de a hatvanas években készült krónikatanulmányok, így a „Thuróczy János krónikája” vagy „A királyi kancellária és krónikáírás”⁵¹ című írások is.)

Mályusz ezekben megfogalmazott nézeteinek egyik talpköve – mint erről szintén esett szó – a Szekfűék által kifejtett koncepció bírálata. Szerinte ugyanis a „Magyar Történet” írói nem eléggé következetesek a szellemtörténeti, világné-

⁴⁶ Ugyanezt a véleményt képviseli Szabó István is 1945 utáni egyetemi előadásaiban. Vö. például Szabó István 1951: Magyarország története 1301–1525-ig. (Sokszorosított egyetemi jegyzet.) Debrecen. 168.

⁴⁷ Újabbán vö. Mályusz Elemér 2003: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 73–107. Eredetileg In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 341–384.

⁴⁸ Vö. Mályusz Elemér 2002: Magyarország története a felvilágosodás korában. (Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Soós István.) Budapest, Osiris Kiadó.

⁴⁹ Vö. újabbán Erdősi P.: 2006.

⁵⁰ Vö. Mályusz Elemér 1935: A Rákóczi-kor társadalma. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. I–II. Budapest. II. 25–58.

⁵¹ Vö. Mályusz Elemér 2003: Thuróczy János krónikája. In: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 298–332. Eredetileg: Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI. 3. 1944, Budapest.

zeti kategóriák alkalmazásában. Hóman például nem is igen használja ezt, pedig – mint Mályusz azt az „Árpádházi Boldog Margit” című tanulmányában, vagy „A gótika Magyarországon” című előadásában egyértelműen igazolja – nálunk a középkorban a *Nyugattal* szinte egy időben jelentkezett a gótikus művelődés, amelynek jelentősége a román korival szemben az elvilágiasodás, tehát egy világiasabb, evilágibb szemléletmód meggyökereztetése. De Mályusz kritikájának fő tüze – természetesen – Szekfű ellen irányul, aki szerinte nem következetes a világnézeti kategóriák alkalmazásában. Ugyanis Mátyás korára teszi pl. a reneszánsz időszakát s a XVIII. századra a barokkot, kérdés viszont, hogy mi történt a kettő közötti időszakban, netán a magyar művelődés megállt és megmerevedett? Mályusz megoldási javaslata a dilemmák feloldására az, hogy tegyük a XVI. századra a reneszánsz idejét, a XVII. századra pedig a barokkot (Erdély történetéből szerinte számtalan példa bizonyítja eljárásának jogosságát), a XVIII. század pedig a felvilágosodásé. Így ebből nem kell a magyar művelődés stagnálására következtetni, sőt igazolni lehet, hogy a magyar művelődés – ekkor is – egyidejűleg és önerejéből képes volt követni és befogadni a nyugati szellemi áramlatokat.⁵²

Mályusz kutatásai közül végül az egyháztörténeti vonatkozásúakat emelném ki, amelyek, mint erről szó esett, részben érintkeznek a már említett társadalom- és szellemtörténeti írásokkal. Ezek közül a legfontosabbak az „Árpádházi Boldog Margit”, az 1939-es „Türeلمي rendelet”, a negyvenes évek tanulmányai (Pálos-rend, Ágoston-rend)⁵³, illetve mindezek betetőzéseként az „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.” Mályusz személy szerint evangélikus volt, ez természetesen nagyban meghatározta nézeteit, amelyeket szintén nem utolsósorban Szekfű Gyulával szemben alakított ki. Szerinte ugyanis a protestantizmus nem csupán a vallási-felekezeti egység megbontására törekedett s XVI. századi gyors elterjedése sem csupán azzal magyarázható, hogy a földesurak felülről, gyakran erőszakos eszközökkel terjesztették, hanem – s itt természetesen Max Weber, illetve Ernst Troeltsch⁵⁴ nézeteit osztja – részben polgári értékeket fogalmazott meg (nemzet/nép, racionalizmus, individualizmus, evilágiság). Gyors elterjedése pedig inkább társadalmi okokkal magyarázható, hiszen a középkori fejlődést általában is egy elvilágiasodási folyamat jellemezte (ennek állomása például a gótika, általában a lovagi műveltség – vö. a „Toldi monda”⁵⁵ –, de

⁵² Vö. minderről részletesen Erős V.: 2000b.

⁵³ Vö. Mályusz Elemér 1943: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet, I. 427–440.; Mályusz Elemér 1944: A pálosrend és a Devotio moderna. Budapesti Szemle, 266. 95–100.; Mályusz Elemér 1945: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet, 3. 1–53.

⁵⁴ Vö. pl. Troeltsch, E.: 1911.

⁵⁵ Vö. pl. A Toldi-monda történeti alapja. In: Klio szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerkesztette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 108–129. Eredetileg Hadtörténeti Közlemények, 25. (1924). I–II. füzet. 3–32.

Thuróczy is, valamint mondjuk a pálos rend „devotio moderná”-ja a középkor végén. Ennek pedig az egyik legfontosabb hozadéka egy világi értelmiségi réteg kialakulása volt, s mindezzel már könnyen magyarázható a világias, polgári szemléletet képviselő protestantizmus gyors elterjedése. Hiszen a társadalomban már régóta érlelődő folyamatok előzték meg, készítették elő, lényegében csak ezeket teljesítette ki, tehát mély és alapvető belső társadalmi szükségletekből fakadt.

Mályusz népiségtörténeti irányának egyik legjelentősebb képviselője, munkatársa és részben tanítványa, Szabó István⁵⁶ volt, aki azután – kényszerű okokból is – egy másik, parasztságtörténeti irányba terelte a szóban forgó munkálátokat.⁵⁷ Szabó Mályuszhoz hasonlóan 1898-ban született Debrecenben, itt végezte egyetemi tanulmányait is. (Először jogi, majd később bölcsészkaron) s a húszas évekbeli levéltárosi, valamint kényszerű újságírói munka után 1928-ban került az Országos Levéltárba, ahol 1943-ig dolgozott. Ez az intézmény döntően befolyásolta történetírói nézeteit, módszereit és irányultságát, hiszen itt került közelebbi kapcsolatba Mályusz Elemérrel, Domanovszky Sándorral, Hajnal Istvánval – az ún. Századok körével –, valamint persze tanítványaikkal, így Wellmann Imrével, Maksay Ferencel, Sinkovics Istvánval, Ila Bálinttal, Jakó Zsigmonddal, Makkai Lászlóval és másokkal.) 1943-ban kap professzori (1945-ben rendes) kinevezést a debreceni egyetemre, ahol rövidesen létrehozza híres agrártörténeti iskoláját, s olyan művei születnek ebben az időszakban, mint „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában”, a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” vagy az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen”⁵⁸ c. kötet, illetve a részben ehhez is kötődő Kossuth-tanulmányok. Életének utolsó korszakát a nyugdíjba vonulása (1958) utáni évek jelentik, amikor végre szintézisbe önti nagy falutörténeti/településtörténeti monográfiáit („A falurendszer kialakulása Magyarországon”, „A középkori magyar falu”)⁵⁹ vagy áldozatos munkával szerkeszti a nagy parasztságtörténeti szintézist, „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában” c. kétkötetes vállalkozást.

⁵⁶ A Szabó irodalomra vö. 58. sz. jegyzet.

⁵⁷ A Mályusz–Szabó viszonyhoz vö. Erős V.: 2005. Különösen a függelék. Szabó István levelei Mályusz Elemérhez.

⁵⁸ A Szabó Istvánval kapcsolatos irodalomra vö. Erős V.: 2000c, 110–126. Újabban Erős V.: 2003, 94–108.; Erős V.: 2004, 635–646.; Erős V.: 2005, 174.; Szabó István 2005: Népiségtörténeti tanulmányok. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó. 229.; Erős V.: 2006.; Bolgár D.: 2006, 43–72.; Faragó T.: 1999, 296–307.

⁵⁹ Vö. Szabó István 1966: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század). Budapest, Akadémiai Kiadó (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai.). Szabó István 1969: A középkori magyar falu. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A Szabó István életművét elemző – sajnos gyér – szakirodalom kutatásainak három alapvető területét emeli ki (amelyeket persze még legalább kettővel ki lehet egészíteni). Egyrészt meg lehet említeni a Debrecen történetével összefüggő kutatásait, másrészt a már részben érintett népiségtörténeti munkáit, valamint a – bizonyos szinten – ebből kinövő és nagyszabású parasztságtörténeti kutatásokat.

A Debrecen történeti kutatását elmélyítő munkái közül időrendben doktori értekezését, a „Debrecen 1848/49-ben”⁶⁰ című könyvet említhetjük, amely nagyrészt még nemzeti, hazafias és tiszántúli (Szekfűnél kismagyar) szemlélettel írt, Szücs István Debrecen történetét kiegészítő, befejező politikai eseménytörténet. De már ekkor felbukkan a debreceni problematika társadalomtörténeti irányú elmélyítése, hiszen rövidebb ezután jelenik meg, 1929-ben „A debreceni tanyarendszer kialakulása”⁶¹ című nagy jelentőségű írás. (A tanyakérdés ezután továbbra is központi jelentőségű Szabó vizsgálataiban, s bár már a húszas évek végén tervezett szintézisét soha nem sikerült tető alá hozni, 1960-as kötetében tovább részletezi a problematikát, s nem lehet kétséges, hogy Balogh István írásának is, amely az 1965-ös szintézisben jelent meg, egyik szellemi inspirátora.) De hasonlóan szociológiai töltésű „A tokaji rév és Debrecen”, „A debreceni uradalom a Mohácsi vész után”, valamint „A debreceni közösség” című írás is.⁶² A háború után ebbe a sorba illeszkedik az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen”, amelyben ő inkább politikai eseménytörténetet taglalt. Feltehetően társadalomtörténeti fogantatású azonban két, a hajdúság történetét elemző tanulmánya („A hajdúk 1514-ben”, „A hajdúság kialakulása”)⁶³, amelyek világosan kapcsolódnak Debrecen, illetve az Alföld/Tiszántúl kutatásaihoz, a már említett tanyatörténeti publikációkkal egyetemben.⁶⁴

Úgy gondolom – s erre a Szabó István munkáit elemző írások nem mutatnak még rá –, hogy Szabó Debrecen történetével összefüggő kutatásainak legnagyobb hozadéka – az elsősorban a parasztságtörténeti vizsgálódásain s végső fokon egész történetiszemléletén alapuló –, egy önálló magyar parasztpolgári fejlődésről kialakított pozíció. Szabó ugyanis ezekben a tanulmányokban – részint a

⁶⁰ Vö. Szabó István 1928: Debrecen 1848–49-ben. Debrecen, Városi nyomda.

⁶¹ Vö. Szabó István 1929: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, 5. 214–244. [Klny. is.]

⁶² Vö. Szabó István 1934: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debreczeni Képes Kalendárium. 89–97.; Szabó István 1935: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. Debreczeni Képes Kalendárium. 85–90. [Klny. is.]; Szabó István 1940: A debreceni közösség. Debreczeni Képes Kalendárium. 73–77.

⁶³ Vö. Szabó István 1950: A hajdúk 1514-ben. Századok. 178–198., 478–488.; Szabó István 1956: A hajdúság kialakulása. Alföld, 3. 50–57. [Klny. is.]

⁶⁴ Szabó Debrecennel kapcsolatos kutatásaihoz vö. Orosz I.: 1991, 104–108.

német Volkstumskunde képviselőivel (vö. Schünemann) vitatkozva⁶⁵ – azt veti fel, hogy a magyarság saját erejéből is képes a városi életforma kialakítására és így a polgárosodásra, amelyet a tösgyökeresen magyar alapítású és jellegű Debrecen (és pl. Szeged) világosan alátámasztanak. Másrészt Szabónak az a fő mondanivalója Debrecen példáján is, hogy ennek a polgárosodásnak a legfontosabb ágense, társadalmi bázisa a parasztság, hiszen ennek helyzetére – a későbbi marxista értelmezéssel homlokegyenest ellenkezőleg – egyfajta emelkedő tendencia, de legalábbis az emelkedésnek, a vagyonosodásnak, a polgárrá válásnak a lehetősége jellemző. (Nem véletlenül tartja azt a még említendő, a középkor végi pusztasodás kérdését elemző tanulmányaiban⁶⁶ a jelenség fő okának, hogy az emelkedő, magasabb életformát biztosító városok, ti. mezővárosok egyfajta szívó hatást gyakoroltak, ráadásul a földesúri fennhatósággal szemben is nagyobb (ha nem is teljes) függetlenséget nyújtottak. De ugyanez a helyzet a hajdú kérdéssel, illetve 1514-el is: hiszen a hajdúság kialakulását (tehát magyar eredetét) az emelkedő, polgárosodó tözsérréteg szükségleteivel hozza összefüggésbe, amivel kongruál a már Mályusznál felbukkanó tézis: 1514 legfőbb társadalmi hordozója a korábban emelkedő helyzetű mezővárosi polgárság (egyfajta gazdagparaszi réteg, amelynek a helyzetében a XV. század végén állt be jelentős visszaesés és romlás).⁶⁷

Amint említettem, Szabó István történetírói kutatásainak egy másik fő irányát a népiség-, illetve településtörténeti kutatások jelentik. Ezek legfontosabb eredményei az 1937-ben megjelent „Ugocsa megye”,⁶⁸ az 1942-es nagy népiségtörténeti szintézis, a már szintén tárgyalt „A magyarság életrajza”, valamint szintén a negyvenes évek első feléből több, a magyar asszimiláció, a magyarországi nemzetiségek településtörténetét, a Mohács utáni, valamint a XVIII. századi nemzetiségi viszonyokat tárgyaló tanulmányai (vö. a *Magyar Művelődéstörténet*), illetve ezek történetpolitikai megalapozásaként a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című nagyszabású cikksorozata 1943–1944-ből.⁶⁹ Hozzá kell tenni, hogy Szabó hatvanas években készült nagy falutörténeti monográfiái szintén a népiségtörténeti problematikához kapcsolhatók, amelyekben megfogalmazza (vagy

⁶⁵ Vö. Szabó István 1930: Schünemann Konrád: Die Entstehung des Stadtwesens in Südosteuropa. Föld és Ember. 72–75. (Recenzió.) (A recenzióhoz lásd még Schünemann Konrád megjegyzéseit és Szabó István válaszát a Föld és Ember 1930-as évfolyamának 195–197. és 318–319. lapjain.)

⁶⁶ Vö. pl. Szabó István 1938: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 10–59.

⁶⁷ Vö. Mályusz Elemér 1926: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, VI. 373–380.; Mályusz Elemér 1930: Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) Századok, 63–64. (1929–1930) 809–839.

⁶⁸ Új (de hiányos, illetve kiegészített) kiadása vö. Szabó István 1994: Ugocsa megye. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Beregszász, Új Mandátum Könyvkiadó.

⁶⁹ Vö. Erős V.: 2005; Erős V.: 2006.

inkább részletesen kidolgozza) tézisént pl. a honfoglalás kori magyarság félnomád életformájáról, de foglalkozik a magyar faluhálózat elterjedésével/kiépülésével, a falusi népesség számával, a falvak pusztulásával, a telekrendszer kialakulásával, a földesúri fennhatósággal való viszonyával, sőt a falvak mindennapi életével, így ünnepeivel, életmódjával (házak, berendezés, étkezés stb.) is.

Amint ez már úgyszintén szóba került, leginkább ismert – az előző tárgykörökkel persze ismételten összefüggő – kutatási iránya a magyar parasztság történetének feldolgozása volt. Mindezek során megírja (pl. a már tárgyalt két tanulmány után) ennek szintézisét („A magyar parasztság története”, 1940)⁷⁰, majd egy későbbi, alaposabb összefoglalás előtanulmányaként készítette el „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában”⁷¹ című monográfiáját, a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” (1948) című kötetet, valamint szerkesztette az „Agrártörténeti tanulmányokat” és „A parasztság története a kapitalizmus korában” című nagylélegzetű vállalkozást, sőt posztumusz munkaként jelent meg a magyar mezőgazdaság 1308–1514 közötti történetéről írt feldolgozása.⁷²

Szabó a tanulmányokban a paraszti-jobbági élet számos, addig ismeretlen kérdését tisztázta, így alaposan elemezte pl. az 1351. évi törvényeket, az 1437–1514. évi parasztlázadást kiváltó okokat, a parasztság középkor végi rétegződését, a jobbágy nemessé válásának lehetőségeit, az 1514. évi törvények hatását, általában a XVI–XVIII. századi paraszti helyzetet, egészen az 1848-as forradalomban bekövetkezett fordulatig (sőt azon túl is, vö. a kapitalizmus-kötet).

Itt kifejtett nézeteinek veleje, hogy a magyar jobbágyság helyzete a középkor folyamán inkább emelkedő volt. (Vö. ehhez vitája Székely Györggyel az 1351. évi törvények értelmezéséről,⁷³ akivel szemben Szabó azt bizonyítja egyebek mellett, hogy a törvények nem a kilenced fizetésének, hanem beszedésének kötelezettségét mondják ki, tehát nem egy újabb súlyos terhet jelentenek a jobbágyra nézve s inkább a nagybirtokosokkal szemben a köznemesség érdekeit fo-

⁷⁰ Vö. Szabó István 1940: A magyar parasztság története. (Magyar Szemle Kincsestára, 8.) Budapest, Magyar Szemle Társaság. 80.

⁷¹ Vö. Szabó István 1947: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Értekezések a történeti tudományok köréből, 26. Budapest, MTA. 77.

⁷² Vö. Szabó István 1948: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. A Történettudományi Intézet Kiadványai, 2. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet. 420., illetve Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: Szabó István – Budapest, 1960. Tankönyvkiadó, 546. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. (1848–1914). Szerk. és bevezette Szabó István. I–II. köt. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 479, 756., valamint Szabó István 1975: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, Akadémiai Kiadó. 100. (Agrártörténeti Tanulmányok, 2.)

⁷³ Vö. Szabó István 1954: az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 497–527.

Mindehhez vö. pl. MTA KK, Ms 5440/43.1954. szept. 14. Mályusz lektori véleménye Szabó István 1351-es tanulmányáról. In: Erős V.: 2006, 309–310. Uo. és passim a vita körülményeiről, előzményeiről és értelmezéséről is.

galmazzák meg, általában is. Előbbiek ugyanis az 1348–49-es pestisjárvány után inkább könnyíthettek jobbágyaik helyzetén, hogy más birtokairól sajátjaikra csalogassák őket.)

Fontos a törés és a visszaesés a paraszti helyzetben 1514 után, azonban semmiképpen sem beszélhetünk valamiféle elkanyarodásról, egységes kelet-európai modellről, netán „második jobbágyság”-ról (elsőről sem), hiszen részben (vö. a jobbágy birtoklása) a jobbágy számos jogosítvánnyal rendelkezett (írásföld tulajdonjoga, szőlőbirtoklás, végrendelkezés joga, örökíthetőség, de szökés is). Másrészt a termeltető nagybirtok nálunk nem fejlődött ki olyan nagy mértékben, mint Kelet-Európa egyéb (porosz, cseh, morva, lengyel) területein,⁷⁴ és a jobbágy számára számos, a társadalmi emelkedést megnyitó opció kínálkozott, például mezővárosokba költözhetett, földesúri fennhatóság alatt nem lévő hajdúnak állhatott vagy végvári katonának szerződhetett, sőt a nemessé válás útjai sem voltak előtte lezárva. (Vö. pl. „A jobbágy megneemesítése” vagy az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” c. kötetben megjelent tanulmánya.)⁷⁵ Összességében Szabó István a magyar jobbágy helyzetét *átmenetinek*⁷⁶ gondolja Európa nyugati és keleti fele között, amivel vitathatatlan, hogy sok tekintetben kötődik Hajnal István nézeteihez s megelőlegezi (bár inkább a XVI–XVIII. századi viszonyokat elemezve) Szücs Jenő felfogását. Nem lehet kétséges ráadásul, hogy saját korában mindez összekapcsolódott a népi írók által képviselt „harmadik út” gondolatával, s nyilván ezért érték oly heves támadások Szabót 1948–49-ben, a fordulat évében s minősítették nézeteit narodnyiknak.⁷⁷

Meglátásom szerint így, összességében a Szabó István által képviselt elképzelés két felfogással szemben konstituálódik. Egyrészt kapcsolódik az ún. Századok köre – tehát Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér – elképzeléseikhez, akik a szerintük egyoldalúan nyugatos és így a kultúrfölény propagandáját is folytató Szekfű-féle történetiszemlélettel szemben a magyar művelődésnek és társadalomnak az önállóságát, illetve a kelet-európaival való párhuzamait hangsúlyozzák.⁷⁸ A másik pozíció az 1945 után a hivatalos állami ideoló-

⁷⁴ Vö. ehhez még Szabó István 1998: A parasztság a magyarság történetében. (Közli Kósa László.) In: Szabó István Emlékkönyv, Debrecen. 55–70., valamint Erős V.: 2006, 218–235. Ugyanott a jegyzetekben értelmezés és kommentár is a szöveg keletkezéséről.

⁷⁵ Vö. Szabó István 1941: A jobbágy megneemesítése. Turul, 55. köt. 11–21. [Klny. is.]

Szabó István 1941: Nemesség és parasztság Werbőczy után. Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest. 44–80.

⁷⁶ Vö. Szabó István levele Maksay Ferenchez. Debrecen, 1959. február 12. MTA KK Ms 5438/111. A levélhez, előzményeihez, értelmezéséhez stb. vö. Erős V.: 2006, 360–361.

⁷⁷ Vö. Erről újabban Balogh I.: 2002, 17–34.; Borosy A.: 2002, 13–17.

⁷⁸ Szabó e nézeteire vö. még a korábban említett egyetemi előadásai. Ezen előadások során már például a XI. századi magyar történelemre vonatkoztatva hangsúlyozza, hogy a magyarság formai és nemzeti függetlenségi törekvései mindig az ország keleti feléből indultak ki. Jelen sorok szerzője számára egyértelmű, hogy mindez Szekfű Gyulának a nagymagyar, tehát dunántúli magyar

gia szintjére került marxista interpretáció, amellyel szemben viszont Szabó István azt emelte ki: bár megtorpant a magyar fejlődés 1514 után, ez mégsem mosható össze a kelet-európaival, hiszen pl. a magyar jobbágy számára számtalan emelkedési lehetőség nyílt, tulajdona is lehetett s eleve adottak voltak a mezővárosi polgárok, végvári katonák vagy hajdúk szabad-félszabad rétegei, illetve pl. a XVIII. század folyamán a telepítések is számtalan kedvező lehetőséget nyújtottak a jobbágyi helyzet javítására. Kulcsmomentumnak tekinthető mind ebben Szabónak (a részben Hajnal Istvánhoz és persze Tönnies-hez kötődő) „közösség”-konceptiója, amelynek értelmében, bár – főként az újkorban – jelentős társadalmi különbség, alkalmanként szakadék választja el egymástól a nemest és a jobbágyot (de ugyanannyira a nemest és a főnemest is), alapvetően – mindenekelőtt a középkor folyamán – viszonyukat, mint ahogy a társadalom szerveződését is egyfajta kölcsönösség, egymásrautaltság, közösség és hagyományyszerűség szabályozza.

Mindennek azután logikus következménye – s ez is erősíti a magyar fejlődés átmenetiségéről vallottakat –, hogy Szabó nem lát olyan éles, antagonisztikus különbséget „történelmi” és „népi” (tehát úri és paraszti) között – vö. az „Úr és paraszt” kötetben megjelent tanulmánya –, sőt a kettő szemléletében éppen hogy kiegészíti egymást. Erre egyébként világos bizonyíték, hogy több írásában is azért bírálja a népi írók baloldalt, mert „nép”-en csak a társadalom alsóbb rétegeit, a plebszt értik, nem pedig a már a Werbőczy által is képviselt „populus”-t, amely az uralkodó osztályokat is magában foglalja.⁷⁹

Meg kell emlékeznünk mind Mályusz Elemér, mind Szabó István nagyszabású edíciós, forráspublikáló tevékenységéről, annál is inkább, mert ez mindkettőjük történetírói tevékenységének igen jelentős részét teszi ki. Mint korábban látható volt, Mályusz számos, már említett munkája terjedelmes forráspublikációval párosult, elég csak a „Sándor Lipót”-ra gondolni, amely eredetileg a Klebelsberg-féle Fontes sorozathoz készült. De ugyanígy nagy terjedelmű forrás-

lelki alkat elsőbbségéről vallott felfogásának fordítottja. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Szabó már 1934-ben bírálja a Három nemzedék V. könyvének ilyen értelmű koncepcióját. Vö. mindezekre részletesen Erős V.: Bevezetés Szabó István egyetemi előadásaihoz. (Megjelenés alatt.) Illetve Szabó István 1934: Három nemzedék után. Protestáns Szemle. 364–368. Újraközölve In: Erős V.: 2006, 80–83. Uo. kommentár is a lábjegyzetekben.

⁷⁹ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Szabó (és persze Mályusz vagy Domanovszky Sándorék) a dualizmus korában regnáló nemesi-romantikus, a nemességet idealizáló (és a nemzetet, a magyarságot kizárólag ezzel azonosító) történetiszemlélet képviselői lettek volna. Hiszen (Mályusz nyomán is) éppen Szabó bírálja ezt a pl. Beöthy Zsolt irodalomtörténete által képviselt „volgai lovas” ideológiát, amely a honfoglaló magyarságot ezzel a nomád nemességgel azonosítja. Szabót e nézetrel eleve szembeállítja történetírásának az alsóbb társadalmi rétegekre összpontosító realisztikus és szociologisztikus jellege, amely azután éppen ezért, ezzel szemben hangsúlyozza a honfoglaló magyarság differenciált voltát, a köznép magyar jellegét, valamint a társadalom jelentős mértékben megtelepedett, földművelő életmódját is.

publikáció a kiindulópontja „A türelmi rendelet”-nek vagy a Zsigmonddal összefüggő tanulmányoknak, sőt utóbbi (a Mályusz által szerkesztett Zsigmondkori Okmánytár) a háború utáni magyar történeti irodalom egyik legnagyobb lélegzetű vállalkozása.⁸⁰ Ezt kiegészítik Mályusz sorozatai – a „Magyarság és nemzetiség”, illetve a „Település- és Népiségtörténeti Értekezések” –, amelyeket akár „pozitivistának” is lehetne minősíteni, sőt a szó igazi értelmében azok is,⁸¹ hiszen egyik fő jellemzőjük, hogy tökéletes összhangban vannak Mályusz történetírásának társadalomtörténeti alapállásával. Igaz mindez azoknak az esetében is („Sándor Lipót”, „Türelmi rendelet”)⁸², amelyek számos vonatkozásban inkább a politikatörténethez kötődnek, hiszen Mályusz ezeket kivétel nélkül társadalomtörténeti-szociológiai kontextusba helyezi nagy ívű bevezetéseivel vagy kísérő monográfiáival.⁸³ Ugyanez érvényes azután Szabó Istvánra is, hiszen nem feledhető, hogy az „Ugocsa” monumentális adattára alapvetően társadalomtörténeti tartalmú, de ugyanez vonatkozik (tehát a személynevek, helynevek, dűlő- és földrajzi nevek, dézsmalajstromok, majd falukönyvek, falutörvények, jobbáglevelek, urbáriumok, úriszéki iratok, kataszteri összeírások/térképek) az ötvenes években megjelent „Bács-Bodrog”-ra⁸⁴ is. Szabó István igen széles körű forrásgyűjtő, forráskiadó tevékenységének legnagyobb vállalkozása azonban az 1945 után megindított s. pl. Hajnal István által erőteljesen támogatott „Iratok a magyar parasztság történetéhez” című sorozat volt, amelyeknek kiadását végül ideológiai okokból (túlságosan patriarchálisnak állította be ezekben a jobbágyföldesúr viszonyt) kivették kezéből, így a „Jobbáglevelek”, „Úriszéki iratok”, valamint az „Urbáriumok” végül megjelent köteteire mások neve került.⁸⁵

Befejezésül szólni kell Mályusz és Szabó történetírói működésének politikai vonatkozásairól. Ebből a szempontból az egyik számba jöhető munka

⁸⁰ Vö. Mályusz Elemér (szerk.) 1951–1958: Zsigmondkori oklevéltár. I. köt. 1387–1399. II. köt. 1. rész 1400–1406., II. köt. 2. rész. 1407–1410., Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁸¹ Azaz, ha a pozitívizmust nem elsősorban faktológiának tekintjük (mint ahogy az olyan széles körben elterjedt, sajnos a nem magyar nyelvű irodalomban is).

⁸² Vö. Mályusz Elemér (szerk.) 1940: Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Budapest, Protestáns Irodalmi Társaság.

⁸³ Csiki Tamás talán ezért minősíti a (persze a német szakirodalomból átvett) politikai társadalomtörténet kategóriájával a Mályusz-féle társadalomtörténeti kutatásokat. Vö. Csiki T.: 2003. Hozzá szeretném tenni ugyanakkor, hogy éppen ez a minősítés teszi kétségesé azokat a konstrukciókat (például Benda Gyuláét vagy Csiki Tamásét is), amelyek az állítólag politikatörténet-centrikus szemlélet történet és a társadalomtörténeti alapú (tehát lényegesen „modernebb”) Mályusz-féle iskola el-lentétéről beszélnek. Mint látható Mályusz – sőt Szabó István – munkáiban ugyanúgy működnek politikai, tehát retorikus motívumok, mint ahogy Szekfű és táborá körében sem kizárólag a politika-történet jellemző, főleg nem az eseménytörténet.

⁸⁴ Vö. Szabó István 1954: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁸⁵ Vö. Erős V.: 2006.

Mályusznak „A vörös emigráció”⁸⁶ című, eredetileg a *Napkelet*-ben megjelent cikksorozata, amely angol és német nyelven is nyomdafestéket látott. A cikksorozat megírására Teleki Pál adta a megbízást Szekfű Gyulának és Mályusznak együttesen, Szekfű azonban – miután jelentős mennyiségű sajtóanyagot gyűjtött össze s bocsátott Mályusz rendelkezésére – a „Magyar Történet” írására hivatkozva kiszállt a vállalkozásból. Ugyanakkor Mályusz részben érvényesíti a Szekfű által koncipiált értelmezési szempontokat, amennyiben – szellemtörténeti ihletésre – egyfajta hivatásos forradalmár, emigráns, felforgató „lelki alkat”-ra vezeti vissza az emigráció tevékenységét. A denúciáláshoz tartozik az is, hogy ez a lelki alkat a Max Stirnerhez kapcsolódó, önző, anyagi, az emelkedett hazafias eszméket megtagadó zsidósággal köti össze az emigrációt (amelyet pl. a magyarellenes cseh, jugoszláv és román kormány fizet és támogat), különbség nélkül Jászi Oszkártól Kun Béláig.

Mályusz legnagyobb port felvert publicisztikai megnyilvánulása azonban mégiscsak a már részben érintett „Az utolsó órában”⁸⁷ című, az Imrédy Béla irányához tartozó *Egyedül Vagyunk*-ban megjelent cikksorozata volt, amely végül „A magyar történettudomány” címen látott napvilágot könyv formában. Itt Mályusz az egész magyar történettudománynak a népi elven történő átszervezését sürgeti, aminek elvi alapja – mint ezt a bevezető tanulmányban kifejti – a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet programjának megvalósítása. E népi nemzetfogalomnak a szociális elven túl tartalma volt a zsidóság kiszorítása a nemzettestből és a német háborús erőfeszítések melletti felsorakozás az „Új Európa” megvalósításának jegyében, amiért Mályusznak drágán kellett megfizetni az 1945-ös igazolások során, hiszen egyetemi katedráját elvesztette, sőt élete végéig nem kapta azt vissza, tehát nem taníthatott.⁸⁸

Egészen más jellegű volt és más motívumokból származott a Szabó István ellen megkísérelt leszámolás, amely az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötethez, illetve az előző évben (1948-ban) megjelent parasztságtörténeti tanulmánygyűjteményéhez kapcsolódott. Itt Szabó részben azt fejt ki, hogy 1848-ban a szabad föld megteremtésére irányuló kossuthi politika volt időszerű, nem pedig a Táncsics és Vasvári által követelt földosztás, már csak azért is, mert a függetlenségi harc vezető ereje a köznemesség volt, s ezt utóbbi (a földosztás) elidegenítette volna a küzdelemtől.⁸⁹ Másrészt Szabó e tanulmányai-ban fejtette ki az önálló magyar útról (tehát a magyar fejlődésnek a kelet-európai-tól eltérő voltáról) szóló nézeteit, ami nyilván szemben állott a szovjetizálást a

⁸⁶ Vö. Mályusz Elemér 1931: A vörös emigráció. *Napkelet*, IX. 17. 2–21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036.

⁸⁷ Vö. erre újabban Soós I.: 2006, 61–80.

⁸⁸ Vö. Erős V.: 2000; illetve újabban Papp I.: 2006, 70–79.

⁸⁹ Vö. erre Erős V.: 2003, 94–108., valamint Szabad Gy.: 1998, 302–309.

történettudományban is alapvetőnek gondoló rákosista berendezkedéssel. Hozzá kell tenni, hogy Szabó István személyéhez nem nyúltak, de tanítványaihoz, munkatársaihoz igen, s 1950-ben állam-, illetve köztársaság-ellenes összeesküvés vádjával letartóztatták őket⁹⁰ s egyetemi katedrához később sem igen jutottak. Szabó István utóbb, 1956-ban a Debreceni Egyetemi Forradalmi Bizottság társelnöke lett⁹¹ s – egyes értékelésekkel ellentétben – alapjában élete végéig a fennálló rendszerrel szembenálló, „narodnyik” történész maradt.

⁹⁰ Vö. Balogh I.: 2002.

⁹¹ Vö. erre Rácz I.: 2002, 9–15.

Függelék⁹²WELLMANN IMRE: SZABÓ ISTVÁN,
AZ AGRÁRTÖRTÉNET ÍRÓ⁹³

Úgy vélem, sem tágasságában, sem mélységében nem kisebbíti Szabó István történetírói teljesítményét, ha abból indulok ki, hogy azt úgyszólván mindenestül át- meg áthatotta az agrármúltunk minél teljesebb feltárására és megjelenítésére irányuló buzgó törekvés. Ilyen kisebbitő szándék annál kevésbé tulajdonítható nekem, mert ha egyáltalán ágakra különíthető a történet egésze, köztük sohasem juttattam elsőseget a politikai történetnek, s mindig elutasítottam a fejlődés értékeléséhez való politikai hozzáállást.⁹⁴ Viszont ahhoz tartottam magam, hogy az agrártörténelem fogalma a

⁹² Az itt következő függelék Wellmann Imrének egy feltehetően a nyolcvanas években készült előadása Szabó István történetírásáról. Feltevésem, illetve az írás mellett található egyéb dokumentumok tanúbizonysága szerint Wellmann felszólalását 1989-ben, a Szabó István születésének 90. évfordulójára rendezett emlékülésen készült elmondani, (vö. Rácz 1989. „Parasztság és magyar-ság”), eddig ismeretlen ok miatt azonban ezt nem tette meg. A dokumentum értelmezéséhez feltétlenül hozzátartozik, hogy a Wellmann–Szabó viszony (ez egyébként Wellmann írásából is egyértelmű) egészen a harmincas évek elejéig visszanyúlik. Ekkor ugyanis Szabó részletes és nagyrészt kritikus recenziót ír Wellmann-nak a Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti iskola keretein belül készült doktori értekezéséről. Szintén a harmincas években keletkezett Wellmann meglehetősen nagylegzetű, korábban már érintett ismertetése Szabó „Ugocsa megyé”-jéről. (Vö. Századok, 1937.) Ebben Wellmann roppant pozitív módon nyilatkozik Szabó művéről, sőt behatóan tárgyalja Mályusz népiségtörténeti irányzatát is s azt a modern gazdaság- és művelődéstörténet egyik legértelmesebb kezdeményezéseként értékeli. Több ízben működik együtt Szabó Wellmann-nal ezután az Országos Levéltárban (vö. a következők), a Magyar Művelődéstörténet, illetve a Századok szerkesztésében s nem véletlen, hogy a háború után közvetlenül készített parasztságtörténeti előadásában is hivatkozik rá. (Vö. Erős V.: 2006, 218–235.) A háború utáni együttműködésük legjelentősebb hozadéka azonban a parasztságtörténeti forráskiadvány-sorozatban való együttműködés (vö. Erős V.: 2006 passim, valamint az alábbiak). Ezt, amint Szabó egy-egy 1957-es levele tanúsítja – ideológiai okokból – kivették a debreceni történész kezéből, de a megjelent munkákban (vö. pl. „Jobbáglevelek”) Wellmann neve szerepel az anyagok összegyűjtői között. Fontos bizonyíték kapcsolatuk folytonosságára Wellmann-nak az 1960-as években készített két recenziója Szabó falutörténeti monográfiáiról. Ezekben Szabó pályafutása méltó megkoronázásaként értékeli a szóban forgó műveket s – egyetértve például Szabó félnomád tézisével is – fenntartja a településtörténet fontosságáról tartott 1937-es értékelését. Jelen szövegből főként azt lehetne kiemelni egyébként, hogy Wellmann itt leginkább a dualizmus kori magyar gazdaság- és társadalomtörténet doyenjének, Tagányi Károlynak a történetírásához hasonlítja Szabó agrártörténeti munkásságát s utal a Domanovszky-iskolával való fundamentális párhuzamokra is. A dokumentumhoz PhD hallgatóm, Bárczi László segítségével jutottam, akinek ezúton köszönöm meg szívességét. Wellmann Imre még feldolgozás alatt álló hagyatéka a Miskolci Hermann Ottó Múzeumban található. Vö. minderre Wellmann Imre hagyatéka a Miskolci Hermann Ottó Múzeumban. Összeállította Rémiás Tibor. In: 18. századi agrártörténelem. (Csiki T. – Rémiás T.: 1999, 500–516.)

⁹³ Wellmannra vö. Glatz F.: 1994. Valamint pl. „18. századi agrártörténelem” című említett gyűjtemény. Illetve Csiki T.: 2003, 90–93.

⁹⁴ Azaz Wellmann Imre saját történetírását alapvetően gazdaság- és társadalomtörténeti központúnak tartja, amit igazolnak a róla készült (persze nem túlságosan bőséges) historiográfiai elemzések

földhöz fűződő gazdaságot és társadalmat egyaránt magába öleli. Nem szükséges kifejtetni, milyen messze terjedő és mélyre hatoló tudományterület ez, kivált Magyarországot illetően, mely hosszú időn át megtartotta kifejezetten agrár jellegét. Tárgyalása ezért Szabó István gazdag munkásságára vonatkozólag messzire feszítené mostani megemlékezésünk keretét; így hát be kell érnem azzal, hogy Szabó István szorosan vett mezőgazdaság-történeti tanulmányaira korlátozzam fejtegetéseimet, bármennyire elválaszthatatlanok azok társadalmi összetevőiktől, különösen a tetőpontot jelentő parasztságtörténeti munkáitól.⁹⁵

Mezőgazdaság-történeti irodalmunk fejlődésére visszapillantva két nagy tudós alakja magasodik föl előttünk: Tagányi Károlyé⁹⁶ és Szabó Istváné. Talán erőltetettnek tetszik egymás mellé állításuk; megokolásul, már csak a párhuzamok mellett a különbségek kidomborítása végett is, legyen szabad röviden Tagányira is kitérnem, akivel a maga idején is, azóta is méltatlanul bánt történeti közvéleményünk. Fontos, nemzedékbeli különbség mindjárt, hogy emberöltőnyi időköz választotta el őket egymástól. Szabó István négy évtizeddel később született, s így valószínűleg nem is volt módja találkozni a már 1924-ben elhunyt Tagányival. S bár az utóbbinak utolsó éveiben már a néprajz állt kutatásai középpontjában, találkozásuk elmaradása még sincs jelentőség nélkül. A fiatalabb történészek közül ugyanis többen ráébredtek, hogy tanulságos és hasznos Tagányit gyakorta fölkeresni, mert útmutatása, véleménye, kivált a középkort illetően, igen gyümölcsöző számukra; ha Szabó István is részesül ebben, talán korábban elindul történettudósi pályája, annál inkább, mert Tagányi is erős jogtudományi alapokkal rendelkezett. Mint ahogy párhuzamosságot mutatott tudományos pályafutásukban az ugyancsak szilárd megalapozást nyújtó levéltári munka is, közelebből az Országos Levéltár irataiban való elmélyedés.

De mutatkozik bizonyos hasonlóság abban is, hogy mindkettejüknek olyan akadályokkal kellett szembenézniük, melyeket külső tényezők tettek az útjukba, ugyancsak megháborítva a csendesnek, nyugodtnak ígérkező tudományos kutató és feldolgozó munka föltételeit. Tagányi a külföldi szakirodalomban akkortájt egyedülálló tájékozottsága révén nyilvánvalóan tisztában volt vele, hogy nemzetközi síkon vitatott tárgykör hazai kutatásába fog, midőn a földközösség történetének nyomait kívánja földeríteni, ennek következményeiről mégsem lehetett sejtelve. Akkor még külföldszerte az angol Maine⁹⁷ által a történeti fejlődésre is alkalmazott evolucionista felfogás hódított elsősorban tért, mely szerint az ősi közös földtulajdonról fokozatos, megszakítatlan bontakozás során alakult ki a föld magánbirtoka. Tagányinak a maga kitűnő fölkeszülettségével 1894-re sikerült meggyőzően kimutatnia, hogy a XIX. század végétől visszafelé haladva egészen a római korig megtalálhatók a földközösség nyomai⁹⁸. Nem sokkal utóbb azonban egyes külföldi munkák, már csak azért is, hogy Engels „Mark”-jának⁹⁹ megállapításaival szembeszálljanak, a magánföldtulajdon őseredetisége mellett törtek lándzsát.¹⁰⁰ Ezek után a megjelenés előtt álló közgazdasági lexikon¹⁰¹ szerkesztői, mivel ilyen tárgyú szócikket nem tartottak mellőzhetőnek, jónak látták mindkét felfogásnak helyet juttatni, hiszen Tagányi eredményeit nem volt, aki meg tudja cáfolni. Így ő írta a lexikonba a magyarországi földközösség történetének immár valamennyire kiegészített és lekerekített

is. Ugyanezért értékeli Szabó Istvánt is, alapvetően egyébként már 1937-es nagy ívű idézett recensziójában is.

⁹⁵ Ua.

⁹⁶ Tagányira vö. még Vardy, S. B.: 1985a, 55–74. (különösen 58–61.), ugyanott részletes irodalom is.

⁹⁷ Vö. mindezekhez Maine, H. S.: 1997.

⁹⁸ Vö. mindezekhez Csiki T.: 2004, 363–374., valamint Wellmann I.: 1989, 278–299.

⁹⁹ Vö. Engels, F.: 1949. Engels felfogásához vö. Molnár E.: 1950.

¹⁰⁰ Vö. ehhez még Láczy Gy.: 1881.; Laveleye, É.: 1897.

¹⁰¹ Vö. Halász S.: 1898.

összefoglalását,¹⁰² az eléje illesztett általános rész elkészítését pedig a jogász Navratilra¹⁰³ bízta, aki az eredeti magánföldtulajdonról szóló fejtegetéseihez támogatásul Tagányit úgy idézte megbocsát-hatatlan módon, mintha megállapításai ezt az ellenkező felfogást erősítenék.¹⁰⁴ Ebből a visszatetsző szerkesztési és közlési módból nem következhetett más, mint Tagányi elkedvetlenedése. Elkesere-dését csak fokozhatta, hogy egyfelől 1894-ben megjelent tanulmányának továbbfejlesztéséhez, melyben, amint mondta, még csak az első szükségre szorítkozott, hiába kért teljes mértékű előké-sztítés után is munkatársakat. Másfelől valóban fölfedezésnek számító munkája nem talált érdemle-ges visszhangra, sőt eredményeinek még megértése is hiányzott. Acsádynak a következő évtizedben nagy visszhangot keltő jobbágyágtörténete¹⁰⁵ csak odavetve idézte, szinte pusztán az irodalmi hi-vatkozások teljessége kedvéért. Mindennek jóvátehetetlen következményeképp Tagányi, miután a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*¹⁰⁶ szerkesztői tisztjétől is megvált, tovább már a néprajz felé for-dult, a népi jogszokások gyűjtésére és feldolgozására összpontosította páratlan tudósi felkészültsé-gét. Azon már a végzet nem engedte keseregni, hogy később a marxista történetírás, bár érthető módon üdvözölte őt az ősi közös földtulajdon kimutatásáért, megbírálásával sem maradt adós. Molnár Erik helytelenítette,¹⁰⁷ hogy a földközösséget – melyet ő, merev egyoldalúsággal, pusztán elsajátítási rendszernek volt hajlandó felfogni – Tagányi formai megjelenésében a földművelés módjával hozta összefüggésbe, noha ez utóbbit ő is tekintetbe vette, a nyomásos gazdálkodás teljes átértéke nélkül. S Molnár bírálata a földközösség fogalom-összetételből pusztán a „föld” (tulajdona) iránt mutat érdeklődést, a közösség mibenlétéről nem ejt szót, nem veszi tudomásul, hogy annak – a község, a faluközösség a hordozója.¹⁰⁸ Azt viszont külön hiányolja, hogy Tagányi (ugyanígy tanít-ványai is) nem juttat fő helyet a földesúri kisajátításnak és a paraszti osztályharcnak.¹⁰⁹

Azért látszott célszerűnek az utóbbi kifogásokra is kitérni, mert 1948-tól 1954-ig Szabó Ist-vánnak is hasonló, mégpedig elítélő kifogásokkal kellett szembenéznie.¹¹⁰ Vessünk azonban előbb egy pillantást debreceni professzorságát megelőző alkotó korszakára, melynek idején kollégája le-hetett az Országos Levéltárban.¹¹¹ Láttuk, önnön erejéből vetette meg magasba ívelő tudományos munkásságának első alapját. Így került az Országos Levéltárba, ahol a legfontosabb feudális kori forrásanyag kellős közepében szélesíthette ki s mélyíthette el azt. E ponton ismét párhuzamosság ismerhető fel Tagányival, aki a maga idejében e kútforragnak, kivált a középkorra nézve, vitatha-tatlanul a legnagyobb ismerője volt; nemcsak nagyszámú forráskiadványa tanúskodik erről, hanem megszámlálhatatlan forráskijegyzése is, melyek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának egyik leghatalmasabb iratgyűjteményét alkotják. Itt azonban már különbözik Szabó Istvántól: mindezt jobbára mások hasznosították, nem ő maga, részint elkedvetlenedése s korai halála követ-

¹⁰² Vö. Tagányi K.: 1898, 611–620.; valamint Tagányi K.: 1894b.

¹⁰³ A földközösség kérdéséhez vö. még Varga J.: 1952, 7–48. Ehhez Szabó István 1951-es kritikái megjegyzései vö. Erős V.: 2006, 284.

¹⁰⁴ Ua.

¹⁰⁵ Acsády I.: 1948.; Gunst P.: 1961.

¹⁰⁶ Vö. ehhez Izsépy E.: 1969, 1077–1103.

¹⁰⁷ Vö. Molnár E.: 1950.

¹⁰⁸ Vö. Szabó István 1969: A középkori magyar falu. Budapest, Akadémiai Kiadó. 251.

¹⁰⁹ Hasonló jellegű kritikát vet fel Szabó ellen Sinkovics István is „A középkori magyar falu” kap-csán. Vö. Erős V.: 2006, 416–418.

¹¹⁰ Vö. Erős V.: 2006. passim.

¹¹¹ Szabó tehát ebben az időben igen közeli kapcsolatban állt Wellmann-nal. Mindezt bizonyítják még egymás műveiről írott recenziók is. Vö. Wellmann I.: 1937a, 473–485. Szabó István 1934: Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Századok. 432–435.

keztében. Szabó István esetében ez jobbra másképp alakult. Kedvezett feldolgozó munkájának, hogy a kamarai levéltár élére került, s ott az adminisztratív feladatok dandárjának intézését a melléje beosztott Sinkovics¹¹² levette válláról, s így zöldposztós álló íróasztalánál fordíthatott valamelyes időt a forrásfeldolgozásra. Meg kell azonban mondani, hogy a történetírói munka, tanulmányoknak a *Levéltári Közleményeken*¹¹³ kívül történő megjelentetése nem állt nagy becsben az Országos Levéltárban, a régi kollégák hagyományos módon szinte kínlódvá írtak le minden szót, és messzemenően bírálták, ha azt más írta le. Az egyetlen nagyobb munkaközösséget kívülről Mályusz Elemér hívta életre,¹¹⁴ s e népiségtörténeti feladatkörből Szabó István bölcsen a legkisebb megyét, Ugocsát választva, időben el is készült példamutató feldolgozásával.¹¹⁵ Külön említést kíván, bár ezt így kellőképpen nem hozták nyilvánosságra, hogy 1945 után elsősorban ő javasolta a „Jobbágylevelek”-től kezdve az agrártörténelem forrásainak kollektív munkával történő kiadását.¹¹⁶

Gazdagon bontakozó oeuvre-jének folytatásában azután – amint szép méltatásában Für Lajos¹¹⁷ írja – megtorpanás állt be. Ma már nyíltan kimondhatjuk, hogy a Rákosi-korszak szervezett támadása indult meg az úgynevezett reakciós, az ellenforradalmi ideológiát támogató polgári gazdaság- és társadalomtörténet-írás ellen. S bár csaknem mint Tagányit a földközösség fölfedezéséért, Szabó Istvánt is becsülték azért, hogy a nagybirtok szolgálatába állt munkák közepette parasztságtörténelem megírására vállalkozott, neki is bőven kijutott a marxista elvekre hivatkozó, valójában politikai tendenciákat követő s őt is politikai beállítottsággal vádoló becsmérlésekből.¹¹⁸ Egész sorozat telik ki ezekből a förmedvényekből, s nem árt visszaidézni ezeket; hozzájuk fűzött kommentár nélkül is kívülállik a történet tényeitől elrugaszkodott, a megírtak hitelét rontó, a kútfőkben nem szereplő tényeket hiányoló kirohanásaik egész méltatlansága.¹¹⁹ Ilyeneket kell olvasnunk „A jobbágyparcellák problémái 1848–49-ben” c. tanulmányáról: „anyagközlése nem tárgyilagosan, nem válogatás nélkül ismerteti ... a forrásanyagot, ... csak arról beszél, amiről jólesik beszélnie, ... alá akarja becsülni a parasztságunk 48-as földosztó törekvéseit”. Szerinte „nem a föld helyesebb megosztása... volt a fejlődés e pontján a feladat. Egész föld nélküli parasztságunk politikai magatartását vizsgálja akarta fordítani.” Ember Győző tanulmánya „úgy szétzúzta, hogy nekünk nem kell fáradságunk cáfolásával”. – „A szabadságharc fővárosa Debrecen” c. kötetéről: „Szabó Istvánék... nyíltan átveszik a békepárti jobboldal támadó, destruáló hangját a forradalmi politika és közigazgatás szerveivel szemben, ... úgy gondolták, ... nyugodtan becsmérelhetik.” „Nem tartják a történetírás feladatának, hogy ... megmutassák... a forradalmi lelkesedést. Sőt!... a statisztikákkal gondosan eltűn-

¹¹² Sinkovicsról vö. Csíki T.: 2003. Passim, valamint Erős V.: 2006.

¹¹³ Ennek szerkesztője 1936-tól Szabó István. Vö. mindehhez Szabó István 1936: A magyar levéltári irodalom feladatai. *Levéltári Közlemények*, 7–22.

¹¹⁴ Vö. Mályusz Elemér 1994: *Népiségtörténet*. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

¹¹⁵ Vö. Szabó István: *Ugocsa megye* című i. m.

¹¹⁶ Ma már több publikált dokumentumunk áll rendelkezésre mindezek tisztázásához, vö. Erős V.: 2006. passim. Különösen Szabó István levele Varga Endrének. (1956.) 342–346. Uo. a jegyzetekben részletesen ismertetem Szabó levelének vonatkozását 1946-ös tervezetéhez (amit szintén közlök), s például Wellmann Imrének a munkálatokban játszott szerepét is, valamint H. Balázs Évának (a *Jobbágylevelek* végső kiadójának) a Századokban 1955-ben megjelent reflexióját is. Uo. 411–412.

¹¹⁷ Vö. Für L.: 1976, 1–30.

¹¹⁸ Vö. Erős V.: 2003, 2006. passim.

¹¹⁹ Wellmann Imre itteni idézetei a Szabó István elleni támadásokból valók, az 1940-es évek végétől és az ötvenes évek elejétől. E támadásokat mindenekelőtt Balázs V. és T., Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál és Székely György intézték Szabó ellen. E támadások szövegeiből hosszabb részletek in: Erős V.: 2006. Függelék, valamint Erős V.: 2003.

tekik ... az osztályviszonyokat... a pozitivizmus... és áltudományos objektivitás álarcában... Ez a hazaáruló békepártok érdekeit védő szemlélet. [sic!]" - „Acsády művének politikai színezetű szemléletét és következtetéseit túlságosan korszerűtlennek tekintette, ... sok tekintetben elavultnak tekintendő.” „A feudális földesúri és kizsákmányolást korántsem mutatja be kellő élességgel.” „A feudalizmust alapjában véve idealizálja”. „Nem véletlen, hogy a feudalizmus ideológiájának... engedményeket tevő szemlélet mellett a jobbágyok antifeudális osztályharcának eredményei és elvi kérdései nem kaptak kellő helyet, ... végeredményben a feudalizmus bizonyos mértékű idealizálását és az osztályharc kiszűrését jelentette a történetírásból.” – „1526 után elsősorban a török, majd annak kiverése után szinte kizárólag a birtokos nemesség volt a jobbágynyomor okozója. Ez a felfogás szükségképp utat engedett a gyarmatosító Habsburgok többszázados elnyomó politikájának elhomályosításához.” „Így terjedt el a jó királynő és a rossz földesúr elmélete, ... objektíve a Habsburg gyarmati elnyomás elkendőzését jelentette... Lehet-e a fentiek után végigvitt polgári demokratizmust várnunk Szabó Istvántól, amikor parasztpolgári szemlélete telve volt a feudalizmus ideológiájának tett engedményekkel?... lemondani... a földosztásról? Nem lehet!... Megvolt a hajlandósága az osztályharc gondolatának kiszűrésére a történelmi fejlődés menetéből... történelemellenes szemlélet... már eluralkodott.” [sic!]. »Az 1940-i parasztságtörténet« viszonylagos progressziójának is nyoma veszett. Végeredményben reakciós fordulatról kell beszélnünk.” „A nemesség és parasztság Werbőczy után lényegét tekintve nem más, mint a Horthy-fasizmus »népi közösség«-ét hirdető szemfényvesztésének alátámasztása...”¹²⁰

Szabó István azonban nem olyan fából volt faragva – s ez azután lényeges különbség Tagányihoz képest –, hogy e minősíthetetlen támadások nagy tudományos tervei folytatásától elkedvetleníthették volna. Tudatában a maga igazának, megmaradt a tiszta tudomány területén, nem ereszkedett le odáig, hogy magukat konkrét tárgyi bizonyítékokon túltevő, politikai tendenciáktól vezetett, hiábavaló vitákba bonyolódjék. A méltatlan írásbeli meghurcoltatás legfőljebb ideig-óráig állíthatta meg kezében a tollat, utána töretlen erővel folytatta a történetíró messze tekintő alkotó munkáját.

Három szorosan vett mezőgazdaság-történeti tanulmánya közül az első: „Uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században”¹²¹ még az ellene indított hajsza előtt elkészült és napvilágot látott. Kiemelést kíván, hogy bár nem mulasztotta el felhasználni s egyúttal értékelni a Domanovszky Sándor irányította tanulmányok közül a korra vonatkozókat,¹²² széles megalapozással más fontos forrásokat és irodalmat is bevont vizsgálódásai körébe. A rá jellemző alaposítással és körültekintéssel, a külföldi irodalomra is támaszkodva, mindenekelőtt tanulságosan különböztette meg az adóztató, saját fogyasztásra berendezkedett hagyományos uradalmakat az újonnan jelentkező, termelőnek nevezettektől.¹²³ Logikus rendben sorakoztatta fel az ország akkori nagybirtokrendszerének, a váruadalmaknak, az új birtokosoknak jellemzését, ismertetette meg a jövedelemre törő majorsági gazdálkodás kialakulását, a rajta folyó termelést; hangsúlyozta, hogy ez általában nem jutott el az üzemelés olyan fokáig, hogy súlypontja a saját termelésen legyen. Így érkezett el, átfogó képet adva, a jobbágy ezzel összefüggő helyzetének meggyőző ábrázolásáig.¹²⁴

¹²⁰ Vö. előző jegyzet.

¹²¹ Szabó István: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. 159–201. Ua. franciául vö. Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes. Revue d'Histoire Comparée. Institut Paul Teleki. – Budapest, 1947. 167–192.

¹²² Vö. erről részletesen Wellmann I.: 1937b, 1–51.

¹²³ Vö. még minderre elvi jelentőséggel Szabó István: A parasztság a magyarság történetében. In: Erős V.: 2006. 218–235., valamint jegyzetek uo.

¹²⁴ Vö. erre még Erős V.: 2006. passim.

Ha már erről a tanulmányról elmondható, hogy teljes értékű tájékoztatást ad az ország akkori mezőgazdasági viszonyairól, ugyanez, de valósággal fölfedezésszerűen, az 1963-ban megjelent: „A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében”¹²⁵ című, a XI–XIII. századi állapotokról írt bámulatosan nagy jegyzetapparátussal megalapozott tanulmányát is jellemzi. Igen tanulságos, ahogy bevezetőül az akkori kifejezések értelmét messzemenő gondossággal kifejti. Majd a leginkább a prédiüm, e földesúri házi gazdálkodásnak mondható, túlnyomórészt rabszolgamunkára alapozott gazdaság létrejöttét és működését tárja elő, rámutat az okokra, melyek a XIII. század derekától gyors felbomlását idézték elő. S ugyancsak tanulni lehet abból, ahogy arra világít rá: mi lett a prédiümök és népük további sorsa.

A harmadik, már halála után megjelent munka: „A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig”,¹²⁶ sajnálatos módon már végső kicsengése a nagy agrártörténetíró munkásságának. Itt is a legjobb rendben követi egymást a népesség alakulásának földérintése, egyike azoknak a tudományterületeknek, melyek művelésében egyébként is követendő utat mutatott, aztán a földművelés s az állattenyésztés ezúttal is szilárd forrásokon való bemutatása, s nem marad el természetesen az agrártársadalom mélyreható megjelenítése sem. Ismét egy könyve, melyet a további kutatás nem nélkülözhet. Egészében véve csak bámulattal adózhatunk szinte a magyar történelem egész folyamatát átfogó, ugyanakkor annak mély áramáig lehatoló nagyszabású munkásságának.¹²⁷

Irodalom

ACSÁDY IGNÁC

1948 A magyar jobbágyság története. II. centenáriumi kiadás. Budapest, Szikra.

BALOGH ISTVÁN

2002 A debreceni egyetemi összeesküvés 1950-ben. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Budapest, Pest Megyei Levéltár.

BENDA GYULA

2006 Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris Kiadó.

BOLGÁR DÁNIEL

2006 Asszimiláció a térben. (Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására.) Sic Itur ad Astra (Fiatal történészek folyóirata), XVIII. 1–2. 43–72.

BOROSY ANDRÁS

2002 Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. In: Thesaurus solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen-Nyíregyháza

¹²⁵ Vö. Szabó István 1963: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 1–49., 301–338.

¹²⁶ Vö. Szabó István 1975: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Agrártörténeti Tanulmányok, 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹²⁷ Megjegyzendő, hogy Wellmann Imre említett hagyatékában még további két Szabó István által írt levél található, ezek azonban egyelőre nem hozzáférhetők. Vö. a 18. századi agrártörténelem című említett válogatás.

- BURLEIGH, Michael
1988 Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich. Cambridge, Cambridge University Press.
- CSÍKI TAMÁS
2003 Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban. (1945-ig.). Debrecen
2004 A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata. In: Ifj. Barta János – Pallai László (szerk.): Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Debrecen, Multiplex Media-DUP. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. 363–374.
- CSÍKI TAMÁS – HALMOS KÁROLY – TÓTH ÁRPÁD
2005 A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris Kiadó.
- CSÍKI TAMÁS – RÉMIÁS TIBOR
1999 Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Miskolc
- GLATZ FERENC
1988 Hagyomány és megújulás a kultúrában. In: Glatz Ferenc: nemzeti kultúra – kulturált nemzet. Budapest. 13–35.
1994 Wellmann Imre. (1909–1994) História.
- GUNST PÉTER
1961 Acsády Ignác történetírása. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENGELS, F.
1949 A Mark. A német parasztháború. Budapest
- ERDŐSI PÉTER
2006 Barokk és neobarokk. (Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon.) Korall, márc. 155–186.
- ERŐS VILMOS
1998b Mályusz Elemér: A magyar társadalom a francia forradalom időszakában. In: Takács Péter (szerk.): A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez. Erdélytörténeti Könyvek 2. Debrecen. 33–43.
1998c A balti német történészek a nemzeti szocializmus szolgálatában. Klió, 1. 144–145.
2000a Die Rolle von Elemér Mályusz in der ungarischen Sigismund-Forschung. In: Das Zeitalter König Sigmunds, Debrecen, DUP. 39–43.
2000b A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, Csokonai Kiadó.
2000c Szabó István körül. Aetas, 3. 110–126.
2002 Egy történészvita utóreggése. Klió, 1. 21–23.
2003 Szabó István és 1848/49. Valóság, 7. 94–108.
2004 Bevezető Szabó István: Nemzetsemlélet és magyarságtudat című tanulmányához. Kisebbségkutatás, 4. 635–646.
2005 Asszimiláció és retorika. (Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója.) Csokonai Disputa Könyvek. Debrecen, Csokonai Kiadó. Bevezetés Szabó István egyetemi előadásaihoz. (Megjelenés alatt)
- ERŐS VILMOS (közéteszi)
1998a Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról. Történelmi Szemle, 1–2. 113–126.
2005 Szabó István: Kossuth Lajos. Debreceni Szemle, 2.

- ERŐS VILMOS (szerk.)
 2006 A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó.
- FAHLBUSCH, Michael
 1999 Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945. Nomos. Baden-Baden
- FARAGÓ TAMÁS
 1999 Parasztságtörténet – tudóssors – történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán.) In: Faragó Tamás: Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok. (1976–1992). Miskolc, Bíbor Kiadó
- FRAKNÓI VILMOS
 1981 A megyei monográfiák tervezete. In: Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: Egyház, műveltség, történetírás. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőket írta Rottler Ferenc.) Budapest, Gondolat Kiadó.
- FÜR LAJOS
 1976 Szabó István. In: Jobbágysok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Für Lajos.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
 1989 Magyarságkutatás a két világháború között. In: Rácz István (szerk.): Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Debrecen
- GYÁNI GÁBOR
 2002 Nacionalizmus és történetírói diskurzus. In: Felkai Gábor – Molnár Artilla Károly – Pál Eszter (szerk.): Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- HALÁSZ SÁNDOR (szerk.)
 1898 Közgazdasági Lexikon. 1–3. köt. Budapest
- HALMÁGYI PÁL
 1999 Mályusz Elemér emlékezete. 1898–1989. Makó
- ILA BÁLINT
 1968–1976 Gömör megye. II. köt. (A–L). III. köt. (M–R), 1944–46. IV. köt. (S–Z) és I. köt. (A megye története 1773-ig.). Budapest, MTA.
- ISTVÁNYI GÉZA
 1940 A harmincas évek történetírása. Protestáns Szemle, 7.
- IZSÉPY EDIT
 1969 A magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok, 5–6.
- JAKÓ ZSIGMOND
 1942 Recenzió Szabó István: A magyarság életrajza című könyvéről. Hítel, 4.
 1989 Búcsú Mályusz Elemértől. Hítel, 2. 23.
 1990 Mályusz Elemér. 1898–1989. Magyar Tudomány, 35.
- KOSÁRY DOMOKOS
 1987 A magyar történetírás a két világháború között. In: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Budapest
- KÓSA JÁNOS
 1943 Népiségtörténet és tudományos divat. Vigília, IX.
- KRISTÓ GYULA
 2003 Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, Lucidus Kiadó.

LACKÓ MIKLÓS

- 1996 Történetírás és irodalmi élet. In: Lackó Miklós: Sziget és külvilág. (Válogatott tanulmányok.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

LAMBERT, PETER

- 2004 Social history in Germany. In: Making history. (An introduction to the history and practices of a discipline.) Edited by Peter Lambert and Phillipp Schoefield. Routledge, London and New York

LÁNCZY GYULA

- 1881 A faluközösség eredete. Ősi család és tulajdon. Budapest

LAVELEYE, ÉMILE

- 1897 A tulajdon és kezdetleges alakjai. Budapest

LÉDERER EMMA

- 1955 Historiográfiánk történetibb vizsgálataért. Századok, 89. 103–106.

MAINE, HENNY. SUMER

- 1997 Az ősi jog. Budapest, Gondolat Kiadó.

MOLNÁR ERIK

- 1950 Előszó. In: Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Budapest

OROSZ ISTVÁN

- 1998 Szabó István és Debrecen. Debreceni Szemle, 6. 1. 104–108.

OROSZ LÁSZLÓ

- 2002 Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. Századok, 1.
2004 Die Verbindungen der deutschen Südostforschung zur ungarischen Wissenschaft zwischen 1935 und 1944. (Ein Problemaufriss anhand des Briefwechsels zwischen Fritz Valjavec und Elemér Mályusz.) In: Fata Márta (Hsg.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Franz Steiner Verlag

PAPP ISTVÁN

- 2006 A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. Kommentár, 4.

R. VÁRKONYI ÁGNES

- 1963 Buckle és a magyar polgári történetírás. Századok, 97. 610–644.

RÁCZ ISTVÁN

- 2002 Szabó István történetíró emberközelben. (1898–1969) In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Pest Megyei Levéltár.

ROMSICS GERGELY

- 2007a Variációk a magyar nemzet és a népiség történetére a harmincas években – a német történeti és politikai gondolkodás kontextusában. Századvég, 2. 73–104.
2007b „Völkisch kihívás, konzervatív válasz. (A Habsburg Birodalom a két világháború közötti német és osztrák történetpolitikai gondolkodásban – magyar tekintéssel –)” című doktori értekezésében. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem.

SÁNDOR PÁL

- 1954 A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. Századok, 88. 373–419.

SCHÖNWAELDER, KARIN

- 1997 The Fascination of Power: Historical Scholarship in Nazi Germany. History Workshop Journal, vol. 43. 133–154.

SCHÖTTLER, PETER

- 2002 Die intellektuelle Rheingrenze. Wie lassen sich die französischen Annales und die NS-Volksgeschichte vergleichen? In: C. Conrad and S. Conrad (eds.): Die Nation Schreiben: Geschichtswissenschaft im interationalen Vergleich. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht.

SCHULZE, WINTRIED – OEXLE, GEAHAD OTTO (Hsg.)

- 1999 Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Unter Mitarbeit von Gerd Helm und Thomas Ott. Frankfurt am Main

SOÓS ISTVÁN

- 2006 Mályusz Elemér és Deér József. In: Koszta László (szerk.): Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma. Szeged, JATE Press.

STÁGEL BENCE

- 2004 A sikeres kisnemes-politikus. (Mályusz Elemér Kossuth-képe.) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A bünbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei. 1849–2002. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.

SZABAD GYÖRGY

- 1998 Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről. In: Szabó István emlékkönyv. (Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette: Rác István.) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

SZEKFÜ GYULA

- 1918 A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Dick Manó könyvkereskedése. Budapest

SZIGETI JÓZSEF

- 1964 A magyar szellemtörténet bírálatához. Budapest

TAGÁNYI KÁROLY

- 1894a Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok, 28. 364–371.
1894b A földközösség története Magyarországon. Budapest
1898 Falu- és földközösség. Közgazdasági Lexikon, I. 611–620.

TROELTSCH, EMST

- 1911 Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. Berlin

VARDY, S. B.

- 1976 Modern hungarian historiography. Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School. New York.
1985a The Hungarian Economic History School: Its Birth and Development. In: Várdy Béla/Steven Bela Vardy: Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs. Distributed by Columbia University Press
1985b Elemér Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School. In: Clio's Art.

VARGA JÁNOS

- 1952 A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In: Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711–1790. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VIOLANTE, CNZIO

- 2004 Das Ende der „grossen Illusion“. Ein europaeischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914–1923) – Zu einer Neulesung der „Geschichte Europas“. Berlin, Duncker&Humblot GmbH

WELLMANN IMRE

- 1937a Recenzió Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. Századok, 473–485.
- 1937b Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. Különnyomat a Domanovszky-Emlékkönyvből. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest
- 1989 Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások. Ethnographia, 1–4. 278–299.

Vilmos Erős

ELEMÉR MÁLYUSZ AND THE SCHOOL OF NÉPISÉGTÖRTÉNET
[POPULAR HISTORY] (ISTVÁN SZABÓ)

The paper aims to analyze the life-work of *Elemér Mályusz*, one of the most significant representatives of Hungarian historiography in the interwar period, and that of his colleague, *István Szabó*, both as historians. *Mályusz's* main research area was the field of *népiségtörténet* (population history), which is presented in some detail in this paper, too, while a certain extent of attention is also paid to this historian's investigations in the domains of mental, social, and church history. *István Szabó's* main research field was the history of peasants, in which – according to *Szabó's* opinion – the presence of a “third-way” approach is quite palpable, akin to the views of the so-called *népi írók* [verbatim: peasant, or populist, authors]. The paper also offers a review of each of these historians' work of exploring sources in archives as well as publishing them (thus even more underlining the socio-historical nature of their historiography). It also discusses briefly the political attacks upon these historians.

Imre Wellmann made a presentation about *István Szabó* in 1988. It has not been published before but it is attached to this paper as an appendix, providing valuable additional information on the socio-historical aspects of the work of this historian from Debrecen.

Szabadfalvi József: Generációk, Griwata, Lengyelország, 1965.

Rítus és emlékezet

A munkavégzés színterei a két világháború közötti paraszti társadalomban

CSÍKI TAMÁS

I. A családi gazdaság fogalmi problémái

A paraszti munka szervezeti és ökonómiai vizsgálatára számos teória áll a különböző tudományágak rendelkezésére. Ezek középpontjába a *családi gazdaság* fogalmát helyezhetjük, melynek meghatározó eleme a saját családra támaszkodó agrártermelés, ami a gazdaságba munkát investáló tradicionális gazdálkodással, valamint a közösségi munkamorállal kapcsolódott össze.¹

A családi gazdaság ezen ideáltípusának talán legismertebb megfogalmazója a 19. század végi oroszországi kisüzemeket az üzemstatisztikák alapján kutató Alexander Csajanov, aki az először 1923-ban németül megjelent művében a bér-munkát alkalmazó és tökehaszonra törekvő „kapitalista” üzemektől alapvetően különböző parasztgazdaságok életképességét kívánta igazolni.²

Ezek a karakterjegyek a két világháború közötti hazai agrárgazdasági irodalomban is megjelentek. A német mintára kezdődő statisztikai vizsgálatok a termelők üzemi megközelítéséből indultak ki, s a munkaerő-felhasználás, valamint a megélhetés szoros, sőt determinisztikus kapcsolatát tételezték fel, ami utóbb a *parasztság* fogalmi meghatározásának eszközévé és historiográfiai hagyománnyá vált.³

Problémát okozott viszont e szempontok birtokkategóriákhoz rendelése, amit Sarkadi Kesztyűs Lajos kísérletével illusztrálunk: szerinte a „*kisüzem* [vagy a *kis parasztgazdaság*] nagysága 5–50 kataszteri hold, amelyből egy négytagú család megél, de meg is munkálhatja, és kisegítő munkásokra csak 30–50 kataszteri holdnál, de ott is elvétele szorul. Alsó határán, 5–10 holdon azonban egy nagyobb család

¹ Sárkány M.: 1983, 89. A tanulmány a T 49424. sz. OTKA-program támogatásával készült.

² Chayanov, A.: 1966, VI, XIII.

³ Pl. Gunst P.: 1987, 17–19.

munkaerejét egész éven át foglalkoztatni csak ritkán képes... A *kisközéppüzem* [vagy a *nagy parasztagazdaság*] 50–200 kataszteri hold, melynek megművelésében a gazda családtagjaival még részt vesz, ő maga is dolgozik a gazdaság felügyelete mellett, de a fő jövedelmi forrás itt már mégis a tőke.”⁴ (Mások, pl. Reichenbach Béla érzékelt a birtokstatisztikák konstruált egységeinek problémáját, ezért ő az üzemmegnevezéseket a szántóföld-, illetve a terméseredményekre utaló tonnaegység alapján próbálta elkülöníteni.⁵)

Nem hiányzott ezekből a tanulmányokból a járadéktermelő nagyüzem és a munkaértékesítő kisüzem, illetve a tőke- és munkaintenzív gazdálkodás szembeállítás sem, ami az utóbbi gazdasági, sőt osztályadalmi fölényének ideológiai megerősítését célozta: „Szükségesek ezek a feldolgozások azért is, mert igazolják annak a megdönthetetlen földbirtok-politikai elvnek a helyességét, hogy egy agrárállamban az életképes birtokelosztás az, ha a szaktudással kezelt kisbirtok van túlsúlyban a törpebirtokhoz és a nagybirtokhoz viszonyítva..., ezek győznek meg bennünket a kisbirtokosságunknak a nemzeti eszme, a nemzetköziség elleni fajvédelem, továbbá honvédelmi, kulturális, népszaporodási és társadalmi szempontból való fontosságáról.”⁶

A hazai etnográfia viszont már a két világháború között nyilvánvalóvá tette, hogy a paraszti életformában a munka nem csupán ökonómiai tevékenység, hanem a társadalom szervezetével és intézményeivel áll kapcsolatban, amit „a kultikus megnyilatkozások és rítusok egész sora sző át”.⁷

Ehhez azonban a saját szemléleti és módszertani premisszáit kapcsolta. Egyrészt a népi kultúra homogenitásának és időbeli változatlanságának tézisének az annak részeként értelmezett munkaszervezetre is érvényesíteni kívánta: „a falu munkaszervezetének alapjai már a nemzeti társadalom idején is megvoltak. S bár a munkaszervezet egyes elemei csak később, új eszközök és munkamódok megjelenésével alakulhattak ki, de ezek az elemek a falu élő jogszokásaihoz idomulva illeszkedtek abba.”⁸

Másrészt a családi üzemet mint „modell, amire a gazdálkodás hagyományos szabályai vonatkoznak”, a parasztság egészének ideáljaként értelmezte.⁹ Ily módon, a saját birtokra és munkaerőre alapuló önellátás, valamint a nemek és korosztályok szerinti munkavégzés vagy a kemény munka erkölce a családot fenn-

⁴ Sarkadi Kesztyűs L.: 1936, 6.

⁵ Reichenbach B.: 1930. I, 95–96.

⁶ Sarkadi Kesztyűs L.: 1941, 486, Kulin S.: 1989, 53, Leopold L.: 1934, 449.

⁷ Gunda B.: 1946, 1, Keményfi R.: 2003, 573–595.

⁸ Szabó L.: 1965, 154.

⁹ Szabó L.: 1982, 282, Fél E. – Hofer T.: 1997, 146.

tartó kulturális tradíció részévé vált, ami – mint azt a visszaemlékezések jelzik – az orális hagyományt is meghatározta.¹⁰

S ez a két világháború között teljes összhangban volt a hatalom által képviselt és terjesztett ideológiai normarenddel, amit a Miniszterelnöki Hivatal 1941-ben a falusi előjáróknak és „népnevelőknek” készített bizalmas utasítása közvetlenül is megfogalmazott: „igyekeznünk kell a munkaerőkölsöt emelni, az államgazdaságot, annak tervszerűségét párhuzamba helyezni a jó gazda előrelátó termelésével..., szakértők bevonásával a férfit, asszonyt, gyermeket a kisgazdaságok intenzívebb munkájára oktatni. Nincs a földreformtörvényekben semmi, ami a munka intenzitását előmozdítaná, lelkiileg nem az együttmunkálkodás lelkesedését növeli, nem a kollektív munkaszellem felé nevel, hanem az egyedek versenyét fűti. Aki földet megtart, letéteményese a nemzet bizalmának, annak a hitnek, hogy ő ezt a földet kötelességszerűen fogja művelni, mint hazánkban egy darabját.”¹¹

Az eddigiek alapján úgy véljük, a termelés és a fogyasztás, illetve a családi munkaerő egységére épülő paraszti gazdaság ideáltípusa helyett, e fogalom rugalmasabb használatára van szükség a családok munkaerő-piaci kapcsolatainak s még inkább a munkavégzés kulturális és a presztízst reprezentáló faktorainak értelmezéséhez. A továbbiakban ezt lokális példákkal igazoljuk.

II. Családi stratégiák és a munkavégzés

Először arra utalunk, hogy a családi reprodukció és mobilitás stratégiái, a családon belüli értékrend, státusok és hierarchia kifejezése, vagy a közösségi akaratokkal szemben érvényre jutó egyéni célok is a munkavégzés nem és kor szerinti rendjét, annak normatíváját módosította. A Sárközben, az 1940-es évek eleji megfigyelés szerint, a törzsökös gazdálányok, a család szükségletétől függetlenül, nem végeztek agrármunkát, a bevándoroltak lányai ellenben kapásnap számba, nyáron aratni jártak, míg a tanyaiak a vetéstől kezdve valamennyi munkában részt vettek, napszámot azonban nem vállaltak. Ahogy a saját földből származó jövedelmet a házi- és népiparral kiegészítő családokban sem, azaz a lányok munkavégzés alóli mentesülése, illetve a saját gazdaságban végzett, valamint a bér munka a közösségen belüli családi státusok s az ahhoz kötődő eltérő identitások kifejezésére is szolgált.¹²

Borsodgeszten viszont, ahol az intenzívebb birtokaprózódás nyomán nagyszámú, de törzsökös kis- és törpebirtokos család élt, ezek lánytagjai a módosab-

¹⁰ Pl. Gémes E.: 1979, 37–38, Vankóné Dudás J.: 1976, 169–171.

¹¹ Magyar Országos Levéltár K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai. K dosszié 1941.

¹² Kovács Á.: 1942, 27–29, Tátrai Zs.: 1981, 74–75, 80–83.

bakkal együtt jártak napszámba, hogy a ruházatra (stafírungra) valót megkeressék. Vagyis a lányok – a férjhezmenetelt megelőző – munkavégzését szabályozó közösségi értékrend e településen az 1920-as, '30-as években is intenzívebben érvényesült. A fiúk által végzett rendszeres és alkalmi bér munkák (pl. a fuvarozás) pedig sok esetben saját szórakozásuk költségeit fedezték, s nem a családi kiadásokhoz járultak hozzá.¹³

A visszaemlékezések az inkább szimbolikus elfoglaltságként végzett, mint gazdasági célú vagy az önfenntartást szolgáló munkára is utalnak. Gútán (Komárom megye) a helyi kisgazdák nem elsősorban a földszüke vagy a piaci lehetőségek miatt foglalkoztak szarvasmarhatartással, hanem mert az állatok gondozása idejüket korlátlanul és szabályozatlanul kötötte le, s növelte a családon belüli presztízst is. (A gazdaságok fő bevétele egyébként a női munkának számító sertéshizlalásból származott volna.)

Egy szintén állattartásra épülő, 25 holdas tarpai (Bereg megye) birtokon viszont, az állatok körüli munkák nagy részét a fiú, a tavasztól ősziig legtöbb időt igénylő kaszálást az éves cseléd végezte, míg a gazdasszony és lányai csak a házimunkában vettek részt, melyben egy bejáróasszony is segített, bár a szőlőkötözés és a szénagyűjtés a falusi közösség számára női munkának minősült. Ami a családi gazdaság merev munkarendjének és a munkaerő-felesleg kihasználásának ideájával szemben, a családtagok munkáját szabályozó paraszti polgárosodást jelzi. (A nők fizikai munkájának korlátozása, illetve a lányok taníttatása, míg az apa malompénztáros volt, a fiú pedig a munkácsi mezőgazdasági szaktanfolyamot végezte el.)¹⁴

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkavégzés hagyományos normáit bomlasztó kényszerűségeket sem. A háborút követően a kieső, férfiak által végzett munkákat sok esetben a nők pótolták. Vagy a földreform nyomán szaporodó néhány holdas birtokok tulajdonosai a továbbiakban sem nélkülözheték a tavaszi és nyári bér munkákat, amit a férj végzett, míg a szántás és az aratás a feleségre, esetleg a gyermekekre maradt. „Míntha visszatért volna a háború ideje, mikor asszonyok ballagtak az eke után a barázdában, s asszonyi karok rángatták a csalingázó kaszát” – fogalmazta meg tapasztalatát a családja történetét dokumentáló Darvas József.¹⁵

A munkavégzés családon belüli kalkulációját az öröklés, a gazdaság átadásának változatos stratégiái, illetve az egyéni és családciklus alakulása is befolyásolta. Néprajzi gyűjtések sora számol be az öregedő gazda „külső munkáktól” való fokozatos visszavonulásáról, ami nem feltétlen a munkabírási apadásával állt összefüggésben. „Amikor megházasodtam, az én apám se egy asztagot nem rakott

¹³ Molnár M.: 1965, 395–396, Fehérváryné Nagy M.: 1988, 132.

¹⁴ Fehérváryné Nagy M.: 1988, 132, Molnár M.: 1970, 508–513.

¹⁵ Darvas J.: 1939, 145.

meg, se egy kévét nem hajított fel a kocsira. Feleséges koromban nem kaszált velem, nemhogy előttem” – szól az átányi (Heves megye) visszaemlékező. Sőt a munka részleges vagy teljes átadása a következő generáció számára esetenként fiatalon megtörténhetett: Gútán a földvásárlástól tartózkodó kisgazda, Ollé Gábor fia 15 éves korától (ő ekkor 40 éves) nem járt a határba, ehelyett „egész nap az udvarban tett-vett” (aminek „nem volt látszatja”), s csupán az aratásban vett részt, amihez egy napszámot is fogadtak.¹⁶

Végül a családok megélhetését befolyásoló piaci hatások és a munkateljesítmény összefüggésére utalunk. Számos településen nőtt meg a világgazdasági válság alatt a mezőgazdasági munkanélküliek száma, mivel – ahogy egy Csongrád megyei község jegyzője megfigyelte – „határunkat csupa olyan kisbirtokos birtokolja, akik maguk, családtagjaikkal mindenféle gazdasági munkát el tudnak végezni.” Ugyanilyen érvekkel találkozunk Tarpán és a szomszédos településeken, ahol a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara jelentése szerint, a 15 holdas gazdák is cselédet tartottak a „múlt időben, most viszont [1938-ban] alig tart néhány, mert nem bírják a teherviselést, s azt mondják, inkább úgy csinálják a gyerekeikkel, ahogy tudják.” Hasonlóan emlékezett egy átányi gazda, aki számára a cselédtartás az egykori jómóddal azonosult: „12-15 hold már megbírt egy cselédet ezelőtt [a világháború előtt]... , gazdagabb volt valahogy a község, tudtak cselédet tartani abból a földből, amiből mi már nem tudunk.”¹⁷

III. A bér munka alkalmazása

Ám a bér munka sokféle változatát magában foglaló munkakapcsolatokat nem pusztán gazdasági szempontok, hanem az egyéni, családi és közösségi interakciók kontextusaiban értelmezhetjük. A továbbiakban erről szólunk, előtte azonban az 1935-ben készült mezőgazdasági összeírást idézzük, mely a szegődményesek számát az üzem nagyság merev kategóriáihoz rendelte, s amely az állandó bér munka alkalmazásának makroszintű, nagytáji és megyei absztrakcióját nyújtja.

Az alföldi megyékben és a Nyugat-Dunántúlon már a 10 és 20 kataszteri hold közötti birtokokon magasabb a bér munka aránya, mint az ország északi és északkeleti vagy dél-dunántúli megyéiben (Pest-Pilis-Solt-Kiskunban pl. 13, Győr-Mosonban 17, Borsodban 7, Baranyában és Tolnában szintén 7%). Ugyanez jellemző a 20-50 holdas birtokkategóriában (Pest-Pilisben a gazdaságok 38, Győr-Mosonban 61, Borsodban 30, Baranyában és Tolnában 33%-ában voltak szegődményesek), s csak 50-60 hold felett vált a bér munka használata általánossá,

¹⁶ Fél E. – Hofer T.: 1997, 149, Fehérváryné Nagy M.: 1988, 51–52, Molnár M.: 1970, 508–509.

¹⁷ Leopold L.: 1934, 451, Oláh J.: 1971, 492, Fél E. – Hofer T.: 1997, 170–171.

bár a látott különbségek megmaradtak (Pest-Pilisben száz 50 és 100 hold közötti gazdaságra 105, Győr-Mosonban 133, Borsodban 87, Baranyában 121 és Tolnában 109 alkalmazott jutott). A mezőgazdasági üzemek bérmunkásainak effajta kvantitatív szemlélete pedig módot adott az „intenzív gazdálkodás” nagytáji területeinek, sőt a parasztság regionális típusainak megjelölésére is.¹⁸

A mikroszintű vizsgálatok szerint a családi és bérmunka üzemben belüli allokációja a család közösségi presztízsét, valamint a családon belüli státusokat reprezentálta. Így volt ez az I. világháborút megelőzően is, amire a korabeli megfigyelő szavaiból következtethetünk: „családos kisgazda nemigen szorulna aratóra, ha szorgalmasabb lenne, s az aratási drága bért magának megtakarítani akarná. De Magyarországon nagyon lábra kapott azon szokás, miszerint a telkes gazdák is idegen aratókat fogadnak.”¹⁹

A néprajzi gyűjtesek ugyancsak ezt igazolják. Borsodgeszten pl. a két világháború között nemcsak a legnagyobb földű, hanem a 10 holddal rendelkezők is „jó gazdának” minősültek, amennyiben a családi munkaerő mellett bérmunkásokat alkalmaztak. Ez a birtokok aprózódásával szemben, a család korábbi presztízsének folytonosságát fejezte ki, s bár a munkabér nemritkán immár a teljes jövedelmet felemészttette, funkcióját a közösségen belül maradéktalanul betöltötte. Miként azt a visszaemlékező szavai tanúsítják: „ha valakinek 10 hold földje volt, az már rátarti volt, gőgös. Sok részi nem is szólt, ha nem úrnak szólították. Ilyen embernek süvegelni kellett, mert már fogadott kapást meg aratót. Az ilyen maga már nem kapált, nem is aratott, csak szántott, vetett, meg a szőlőbe járt ki.”²⁰

Az állandó bérmunka alkalmazásának még nagyobb presztízse volt, amit a szegődtetés rituális folyamata jelez: a felfogadást megelőző széles körű információgyűjtés, a jelesebb (pl. „vásárállásszéli”) kocsmában, esetleg a templom előtti piacon való találkozás, a mindkét fél részéről megnyilvánuló öntudatos alkudozás, ami az egyezségkötés szimbolikus elemeivel zárult le. Ez ugyanis a gazda részéről a jómód és a tekintély, akár a tényleges gazdasági helyzettől független reprezentálását, a helyi közvéleményben való tudatosítását, illetve az ezt kifejező rítusok normarendszerként való folytonos megerősítését célozta. Ahogy a jogszokások gyűjtője az 1940-es évek elején Mártélyon (Csongrád megye) megfigyelte: „A felfogadás, elszegődés úgy történik, hogy a helybeli kocsmában találkoznak a gazdák és a legények. Beszélgetnek erről-arról, míg később oda lyukadnak ki, hogy a gazdának szüksége lenne egy kanászra, csordásra vagy béresre. A gazda dicséri a helyet, hogy »arany élete lenne, aki odagyünne, mert van dolog, aki szereti, jól meg lenne vele.« A legény, akivel a gazda ilyen hangon megkezdte a tár-

¹⁸ Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK) 112. köt. 6–7, 86–87, 206–207, 506–507, 626–627, Gunst P.: 1987, 26–27.

¹⁹ Idézi Balogh I.: 1972. I, 363.

²⁰ Molnár M.: 1965, 393–395, 411.

gyalásokat, nem akar beugrani, s adja a rátartit, akit sokfelé szeretnének vinni, de egyelőre nem akar [dönteni]. Nagyra, értékesre tartja a munkaerejét; sokszor elmondja, milyen rossz dolga volt az előbbi gazdájánál, s azon tanakodik, hogy »nem kéne-e inkább a városba elállni«, ahol többet kapna. Amíg ez a gazda tárgyal a legénnyel, más gazda nem léphet közbe, nem ajánlhat magasabb vagy alacsonyabb díjazást, hanem csak figyeli a megállapodás huzavonáját. A tehetősebb gazdák megállapodása azután zsinórmértéke lesz a többi megállapodásnak, mert úgy vélik, hogy az ilyen gazdának van »miből«, de meg is nézi, hová teszi a pénzt, gabonáját. Alku közben a gazda rendel a legénynek, és ő fizet. Ha a legény úgy látja, hogy jószívű a gazda, és a helyet is megfelelőnek gondolja, belevág a gazda markába, amivel egy évre rendeli el a sorsát. A gazda is örül a bajusza mögött, ha jó munkásemberre talált, és egy pengőt ad neki foglalóba. A megállapodást régen áldomásívás követte, ma már elmarad ez a szokás.”²¹

A bér munka használatának másfajta okai is voltak. Az igaerő nélküli kis- és törpegazdaságok a szántástól a termény behordásáig az agrármunkák egész sorát kényszerültek az igával rendelkezőkkel elvégeztetni, miközben maguk is bér munkát végeztek. Számuk a Nagyatádi-féle földreform után emelkedett: az 1930-as évek közepén a kb. hétszázezer öt hold alatti szántóföldes gazdaság kevesebb mint hatoda rendelkezett igaerővel, ami részint a pénzért végzett bér munkát növelte (a földreformot bíráló agrárszakemberek a magas, helyenként „uzsoraszerű” bérszántási díjakra hívták fel a figyelmet), részint a gazdák közötti, a kézi és a fogatos munkák cseréjére épülő kapcsolatokat bővítette.²²

A gazda és a cseléd közötti jogviszony szabályozására az állam tartott igényt (1907. 45. tc.), amivel az írásos megállapodást, illetve a szerződészegés szankcionálását kívánta előmozdítani. Az egyezségek nagy részét azonban szóban kötötték, de a cselédek szolgálati idejét, bérét és ellátmányát, „munkakörét” (szinte kivétel nélkül az „összes külső és belső gazdasági munka”) és az egyéb, az önállóságukat korlátozó megállapodásokat (pl. a cseléd „minden második vasárnap délután 1 órától éjfélig szabad. Aratáskor, csépléskor, kukoricatörés idején szabadságnak helye nincs”) tartalmazó szűkszavú bérlevelek kiállítása sem a kölcsönös kötelezettségek betartásának normáját, a szerződéses jogviszony mentális elfogadását, mint inkább a hatalom által előírt, megszeghető formális aktust jelentette. „A munkás is tudta, mi a törvény, hogy szerződést kell írni, a gazda is tudta, de mind a kettő húzódott tőle. A munkás azért húzódott, hogy az ő fizetéséből fogják le, amit fizetni kell, a gazda meg örült neki, hogy nem kellett írni” – emlékezett egy kisújszállási gazda a mindennapi gyakorlatra. (A bérlevelek záradéka-

²¹ Tárkány Szücs E.: 1944, 124, Oláh J.: 1971, 494.

²² Oláh J.: 1971, 493, Kerék M.: 1939, 313–321.

nak formulája szintén a szóbeliség hagyományára utal: „Hogy a szóbeli szerződés a fenti módon jött létre, aláírásunkkal igazoljuk.”²³

Nem kételkedhetünk a megállapodások gyakori megszegésében sem. A kor-szak szociográfusa ezt „természetesnek” minősítette: „Ki látott már olyan egyezséget, amelyet pontosan megtartottak volna. Még ha a cseléd meg is tartja, mert annak muszáj, de a gazda elfelejtkezik arról, hogy mit ígért, amikor a cselédet felfogadta.”²⁴ Erre utal az 1920-as, '30-as években a közigazgatáshoz benyújtott munkavállalói panaszok gyarapodása is, melyek a tetszés szerinti elbocsátások, a bérek és az egyéb juttatások visszatartása és a szociográfiai irodalomból szintén ismert bántalmazások és más megaláztatások miatt vártak orvoslást. A gazdák pedig többnyire a cselédek illetéktelen távozását sérelmezték.²⁵

Am ezt sem a szerződéses fegyelem törvényi védelme, hanem a konfliktusok feloldásának bevéődő gyakorlata motiválta. Erre ugyanis az autoritativ vonásait erősítő hatalom, illetve helyi képviselői tartottak igényt. A joggyakorlat a panaszosokat eleve a hatósághoz rendelte²⁶, melynek működését a kisújszállási gazdák és cselédek hasonló emlékeivel példázzuk: „A városházán megszokták már ezeket, aztán eltesselték-tusolták, úgy ahogy lehetett. Nemigen került bíróság elébe... [Az aljegyző] annyira ismerte a település minden tagját, gazdát, cselédet, mindet – tudta, hol van a hiba. Az tudta, annak nem kellett panaszkodni... Az behívatta a gazdát, ha abban volt a hiba, és kifizettette az egész éves bérít.” (A panaszok jogi rendezését az egyezségek szóbelisége is akadályozta.)²⁷

Ne gondoljuk azonban, hogy a hatalom igénybevétele általánossá vált a konfliktusok feloldására. Hódmezővásárhelyen a közösség az 1920-as, '30-as években „cselédbíró” tartott, akihez a gazdák és a cselédek „igazságért fordultak”, s a tárgyalásokon „egy-két pofon is elcsattant, amit sohasem a gazdák kaptak”. De tovább éltek az erőszak hagyományos formái („a botra a régi tanyai törvény szerint villa vagy járomszeg járt”), illetve az elszigeteltségből fakadó egyéni és ösztönös ellenállás is. Ami a kisebb lopásoktól és a takarmány saját állatokkal etetésétől a gazda ingóvagyonában (pl. a jóságban) való kártételig terjedt.²⁸

A gazdák és a cselédek emlékezete ugyancsak a szerződéses kapcsolat hiányára és az ezzel ellentétes mentalitások rögzülésére utal. Igaz, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egykori interakciók felidézésének, a *rossz* és a *jó gazda* attribútumai-

²³ Nagy Gy.: 1975, 198–201, Szilágyi M.: 1994, 110–111, Gyáni G.: 2002, 213–214.

²⁴ Veres P.: 1972, 193.

²⁵ Oláh J.: 1971, 511–513.

²⁶ Jellemző a törvény indoklása: „A gazda és cseléd közti jogviszony szabályozása, e viszony közrendészeti vonatkozásainál fogva, át van szöve közigazgatási elemekkel. A szolgálati viszonynak a törvényben nem érintett fontos részeire vonatkozólag a törvényhatóságok szabályrendeleteket alkothatnak, melyek a felek magánjogi viszonyában is irányadók.” Szladits K.: 1933. II, 234.

²⁷ Szilágyi M.: 1994, 111.

²⁸ Oláh J.: 1971, 510, Szentí T.: 1985, 205, Veres P.: 1972, 251.

nak anekdotikus elemeit, ám az előbbihez a zsugoriság, a kevés és gyenge minőségű élelmezés, a kíméletlen bánásmód, az utóbbihoz pedig a bőséges táplálás és az egy asztalnál étkezés társult. (Hódmezővásárhelyen az év végén elküldött béresnek egyenesen rétest sütöttek.) Ez a munkakapcsolatot szabályozó rendies patriarchizmus továbbélését jelzi.²⁹

IV. A földbérletek

A továbbiakban a földek bérbeadásáról szólnak. A kortársak és nyomukban a történeti leírások úgy értékelték, hogy az 1850-es, '60-as évektől a paraszti háztartásokban élő éves cselédek száma csökkent, s ezzel szemben a rugalmasabban használható feles és részes munkák szerepe növekedett. E változást a háztartások egyszerűsödésével, a több férfimunkaerőt igénylő munkák (pl. a szántás) technikai korszerűsödésével, valamint a termelési struktúra módosulásával hozták összefüggésbe: részben a kenyérgabona, részben a kukorica vetésterületének növekedésével (utóbbi a két világháború között folytatódott), ami nem csupán a munkák éves ritmusát módosította, hanem a tavaszi és nyári munkaszükségletet növelte.³⁰

A világháború után a paraszti bérletek további növekedése keltette fel az árárkérdéssel foglalkozó szakemberek érdeklődését, akik a földhasználati érték, a bérleti díjak, valamint a bérbeadás szoros összefüggését feltételezve, s a piaci hatások érvényesülését igazolandó, arra a következtetésre jutottak, hogy a bérletek létesítése „mind a haszonbérbe adó, mind a haszonbérbe vevő oldaláról gazdasági, még helyesebben kizárólag üzleti kérdésnek tekinthető.”³¹

Ennek alátámasztására az 1935-ös mezőgazdasági összeírás „valóságot megközelítő” (!) adatait használták, melyek az egészben vagy részben bérbe adott birtokokat (a kettő nem különült el) a birtoknagyság, a közigazgatási egység és a tulajdoni jelleg szerint mutatták be. Eszerint – a szabadforgalmú birtokokat tekintve – az 5 hold alattiak területének 8%-a, az 5–10 holdasok 9, a 10–20 holdasok 10, a 20–50 holdasok 14 és az 50–100 holdasok területének 21%-a volt bérbe adva. (Ez összesen kb. 134 ezer birtokot, a 100 hold alattiak 13%-át érintette.)³²

A megyék szerint tagolt statisztikai adatok a regionális összehasonlításra csak elnagyoltan alkalmasak, amiből a nagytájak ismert különbségei bontakoznak ki. A kisbirtokok bérbe adott területe az Alföldön, valamint a Nyugat-Dunántúlon a

²⁹ Nagy Gy.: 1975, 198, 201, Szilágyi M.: 1991, 75–80, Szilágyi M.: 1994, 109, 118, 123.

³⁰ Balogh I.: 1972. I, 362–363, 409, Gunst P.: 1970, 175.

³¹ Pl. Konkoly Thege Gy.: 1940, 299.

³² Konkoly Thege Gy.: 1940, 289–291.

legnagyobb (Békésben pl. 21%, Csanádban 19, Pest-Pilisben 10, Győr-Mosonban 17, Sopronban 20%), az északkeleti és a dél-dunántúli megyékben pedig a legkisebb arányú (a 100 hold alatti birtokok területének Borsodban 7, Hevesben 8, Nógrádban 6, Baranyában 5, Tolnában 8%-át tette ki).

Ha léptéket váltunk, pontosabban rajzolódnak ki a haszonbérbe adott kisbirtokok vezető régiói. Az alföldi agrárvárosok: Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely mellett a Rábaköz, a Sárköz, valamint az Ipoly-, a Galga- és a Hernád-völgy sík fekvésű, jó minőségű területeit említjük, ami alapján a földdel kapcsolatos termelési faktorok – ahogy a két világháború közötti agrárszakemberek hangúlyozták – valóban nem zárhatók ki a bérletek létesítésének feltételei közül.

Miként a települési rendszer és a birtokstruktúra sajátosságai sem. Az Alföld nagy határu településein a két világháború között folytatódott a gazda-tanyák bérbeadása (a tulajdonosok a városi házaikba költöztek), míg erre az északkeleti megyék szűkhatáru községeiben vagy a Dél-Dunántúl aprófalvas régióiban, ahol a 20–50, valamint az 50–100 holdas birtokok aránya alacsonyabb, mint az Alföldön, kevesebb lehetőség adódott.³³

Nem véletlen ezért, hogy a bérletek változatos formáinak kortárs szociológiai-szociográfiai megfigyelői, valamint néprajzi gyűjtései az Alföldre koncentráltak, melyek a mezőgazdasági statisztikák kvantitatív ábrázolását a bérbe adók és bérlők stratégiáinak, valamint interakcióinak egyéni változataival egészítik ki.

Nézzünk először néhány példát a megállapodások feltételeire. Galli Bálint (akinek az apja 1895 és 1902 között a Békés megyei Kardoskúton felesként 40 kishold* tanyaföldet művelt) visszaemlékezése szerint 1921-től '23-ig szintén felibe 17 kisholdat használt, amiért a fele részen kívül, egy hold répafield megmunkálásával (ebből nem részelt, a vetőmagot viszont a gazda adta), évi kétszeri őrletéssel, két kocsi sárgaföld és egy kocsi homok fuvarozásával tartozott, valamint a géprész felét és a teljes aratórészt neki kellett fizetnie.³⁴

A korszak etnográfusa, a bérlők iránti rokonszenvét nem titkoló Kiss Lajos a következőképpen interpretálja egy 22 hold földet felesbe adó hódmezővásárhelyi gazda és tanyása egyezségét (írást ők sem csináltak, hanem szóban állapodtak meg, mert „ha szavának nem ura az ember, az írás se ér semmit”): „Ami most kukoricaföld, kilenc hold, azt beveted búzával, meg három hold vetemény volt, azt is. Marad tíz hold. Ebből két holdat felszántasz veteménynek, hat holdat kukoricának, két holdat árpának. Ez után jár egy hold búza potom, amit takarás előtt ott mérünk ki, ahol én választom [természetesen a legjobb helyen választja a gazda]. Ennek szeme, szalmája polyvája az enyém. Tartozol minden holdba három vékát elvetni jó meszelt búzából. A tanyát tapasztani, meszelni, a kutat egy-

³³ Konkoly Thege Gy.: 1940, 296–299, Kerék M.: 1939, 320–331, Nagy Gy.: 1975, 209.

* Egy kishold 1100 négyszögöl.

³⁴ Balassa I.: 1955, 195–197.

szer kitisztítani, négy kocsi takarmányt hazahozni. Az aprójószág felét, mikor a gazdasszony elfelezi, a tojással hazahozni. A dudvát a földre kihordani, ahová parancsolom, ott szétteríteni. A tavaszi vásárban, József napkor veszek tíz birkát, annak gondját viselni. Ha szemetes a búza, rostát tartozol állítani. Ha a szél megböhröli a szalmakazalt, megigazítani. A tanya tetejét megdugdosni. Ha acatos a búza, kiacatolni. A kukorica közé sűrűn tököt, paszulyt vetni, napraforgóval beszegni.”³⁵

Egy 1921-ben kelt haszonbéri szerződés szerint, Szeged határában 21 kataszteri hold használatáért a bérlőnek holdanként 4 q búzát, 3 q rozsot, fél-fél q árpát és morzsolt tengerit, továbbá egy kocsi szalmát és egy hizott sertést, hetenként 8 liter tejet és egy liter tejfölt, évente 15 pár csirkét, 7 kacsát, 400 tojást, emellett az adók 90%-át és havi ezer korona „zseb-pénzt” kellett fizetnie. Ezenkívül 50 nap fuvarral, a tűzbiztosítás és az épületjavítások költségével tartozott a gazdának, akit a gazdasszonnyal együtt köteles ellátni, ha a tanyára látogatnak. Sőt a bérlőnek a tanyán élő „éltes asszonyt”, feltehetően a gazda rokonát is el kellett tartania.³⁶

A bérletek létesítésének különböző motivációi voltak. Előfordult, hogy a világháború után növekvő haszonbérek ösztönözték a föld bérbeadását, ami a saját gazdálkodással kiegészülő vállalkozói attitűd kialakulását is elősegítette. A hódmezővásárhelyi Dán Péter minden második évben adta ki földjét felébe (a fele részen kívül a bérlőjétől munkát nem várt el, de a szomszéd gazda emlékezete szerint „el sem fogadta volna, mert gögösebb volt annál”). Ebben az időszakban 10-12 ökröt hizlalt, amit a következő évben, amikor maga művelte birtokát, az agrármunkák lezárultával értékesített. De az alföldi agrárvárosokban az 1920-as, '30-as években az sem volt ritka, hogy a vagyonos és „kapaszkodó” gazdák saját birtokukat azért adták el, hogy nagyobb, akár 80-100 hold földet bérelhessenek. (Közülük a világgazdasági válság idején többen tönkrementek).³⁷

A bérbeadásnak más okai is voltak. A távolabb fekvő és nehezen művelhető örökölt földek pl. gyakran kerültek bérbe: Hódmezővásárhelyen Pap Lukács Jánosné 6 kishold anyai örökségét, mivel az a Sóstói-tanyájuktól 4-5 kilométerre feküdt, adta bérbe, ugyanakkor a család 42 kisholdat bérelt, melynek tanyájára költöztek, míg Sóstón a szülők maradtak. Azaz a bérbe adott örökség az önálló gazdálkodás, valamint háztartás szándékával létesített bérlettel egészült ki. Ám másfajta, a birtok nagysága és az örökösödés szabályozta családi stratégiák: a gazdálkodás fokozatos felhagyása is motiválhatta a föld bérbeadását (gyakran az utódok vagy más rokonok számára).³⁸

³⁵ Kiss L.: 1981. I, 155–156, Balassa I.: 1955, 196.

³⁶ Kaán K.: 1927, 191.

³⁷ Nagy Gy.: 1975, 210, 214.

³⁸ Nagy Gy.: 1975, 209, Szentí T.: 1985, 117.

Bérletek létesítése nemcsak a nagygazdákra volt jellemző. A Nagyatádi-féle földreform után nőtt azok száma, akik néhány holdas új birtokukat gazdasági felszerelés (igaerő, eke) hiányában nem tudták művelni, illetve parányi földjük a nyári részes- és bér munkáktól, vagy a városokban adódó ipari és alkalmi munkáktól tartotta volna vissza őket.

Másfelől az igaerővel és családi munkaerővel rendelkező kistulajdonosok bérelhettek egy-két holdat, csupán a család önálló megélhetésének vagy az állatok takarmányozásának biztosítására, esetleg a birtok kikerekítésének szándékával. (Az 1935-ös üzemstatisztika szerint, az Alföldön a saját tulajdonú és a bérelt földekből álló vegyes gazdaságok több mint fele (38 ezer gazdaság) 10 kataszteri hold alatti, míg az északkeleti megyékben 60 (11 ezer gazdaság), a Dunántúlon 61%-a (49 ezer gazdaság).³⁹

Nem felejtkezhetünk el az egyéni és családi mobilitásként megélt önálló gazdálkodás és az ehhez fűződő presztízs szerepéről, amit egy komádi (Bihar megye) kisbérő soraival szemléltetünk: „Amikor láttam, hogy a kétkarú munkásnak sehol sincs becsülete, egy kis megtakarított értékemet befektettem 1930. október 1-jén egy 19 és fél kataszteri holdnyi bérletbe. Ezért fizetek évente 30 q búzát és 5 q árpát. Ennek felét előre kellett fizetnem. Az én összes anyagi erőm 30 q búza volt, ebből ki kellett adnom 15 q búzát és 2 és fél q árpát, ami 2 q búzának felel meg. Elvetettem 9 q búzát, de igavonó állatom nem volt, venni sem tudtam, így hol az egyik, hol a másik jó barát vagy rokon segített az őszi munkában. A tőkém megmaradt részével, vagyis 4 q búzával mentem neki a télnek, de el voltam telve reménnyel, élni akarással, koldusszegényen is. Nem tudom leírni, milyen sokat szenvedtem. Eladtam a feleségem párnáját a tavaszi magért, az árpáért. A végső-kig mentem, mire elvetettem 3 q árpát. Végre elértük a tavaszt. Szűkös baromfitenyésztésünk kezdett némi újulást adni az életnek. Majd a tengerit is elvettem, és sok nyomorgó nap után eljött a május 1-je. Boldog voltam, amikor láttam a munkám eredményét, a kis búzatáblámat zöldellni, felém integetni, mintha mondani szeretné, hogy öleljem magamhoz, mert ő az enyém.

Az árpa is szépen kikelt, de a rossz időjárás miatt nem nagy eredményt helyezett kilátásba. A tengeri 5 holdon kikelt, ugyancsak a burgonya és a takarmányrépa. Azután jött a kapálás. Dolgoztunk nagyon sokat, odaadó hűséggel, mert azt láttuk, talán nem lesz hiába. Majd jött az aratás, hordás. Örültem, mikor láttam az első búzaasztagomat, amelyet én termeltem, tehát az én munkám gyümölcse volt. De csak a cséplésig örülhettem. Azután már a bizonytalanság kezdett úrrá lenni nálunk. Jött a tulajdonos, annak mindjárt ki kellett adni 30 q búzát. 10 q-t hagytam vetőmagnak, 4,6 kg csépltetési díj. A 12 q búzából, amit eladtam, kaptam 96 pengőt. Ebből vettem két lovat. A megmaradt búzám 136 kg, azt megőröltem,

³⁹ MSK 112. köt. 2*, 22*, 42*, Fél E. – Hofer T.: 1997, 40, Nagy Gy.: 1975, 210–211.

tehát nem maradt semmi. Árpá 3 kataszteri hold volt, ez az aszály miatt csak 327 kg-ot termett, ezt is oda kellett adni a tulajdonosnak, hogy ki legyen egyenlítve a haszonbér. Tengeriből csak 25 q termett, ebből el kellett adnom 15 q-t 6 pengőjével, így kaptam 90 pengőt. Ebből vettem 10 pengőért lószerszámot, 30-ért egy kocsit, 20-ért egy ekét, 30-ért egy 8 hónapos malacot, amit meghizlaltam. A baromfiból bevételem volt 120 pengő, amely a ruházatunkat szűkösen fedezte.”⁴⁰

E személyes hangú vallomásból a bérelt földhöz és a gazdálkodáshoz kapcsolódó mentalitáselemek sokszínűségére következtetünk. Helyet kapott ebben egy sajátos vállalkozói attitűd („megtakarított pénzemet befektettem..., tőkém megmaradt részével”), a kiadások és bevételek racionális és precíz kalkulációja, valamint a fő cél: az önállóság és az ehhez szükséges saját igaerőért és gazdasági felszerelésekért vállalt legnagyobb erőfeszítés („a végsőkéig mentem”) és annak emocionális megfogalmazása. Azaz a kistulajdonosi ideál mindennél nyilvánvalóbb kifejezése.

A bemutatott példák a bérletek sokféle változatát jelezték. A feles megállapodások esetén a termelt növények arányát és a gazdálkodás éves menetét a föld tulajdonosa határozta meg és ellenőrizte, az állattartást is ő engedélyezte. S amennyiben a helyi szokások által szabályozott szóbeli egyezségek a fele részen túl, a gazdának végzett különböző munkákat is tartalmaztak, annak a megállapodást személyessé tevő és az együttműködést kifejező (ha a bérlőnek pl. nem volt igája, azt a gazda biztosította, amiért cserében gyalogmunkát várt el), de a hierarchizált közösségi státusokat is megjelenítő funkciója volt. Ezt erősítette a bérlő feleségének a gazdasszony háztartásában végzett munka: „kenyeret dagasztott, mosott, konyhát, szobát és házelejet takarított” – szól Féja Géza megfigyelése.⁴¹

A haszonbéres egyezségekben a gazda által megállapított terménybér felét a munkavállalók előre fizették, akik önállóan gazdálkodtak. A haszonbért a termény megsemmisülése esetén is teljesíteni kellett, vagyis a termelés kockázata a bérlőkre hárult, még ha a gazda a rokonának esetenként lehetővé tette az elmaradt rész utólagos rendezését.

A látott szegedi szerződésben a pénzber is megjelent, igaz burkoltan: az adó átvállalásának, illetve „zseb-pénz” formájában. Az aprólékosan szabályozott szolgáltatások pedig a kapcsolat egyoldalúságát és patriarchizmusát fejezték ki. Azaz a haszonbéres megállapodások, miként a feles bérletek, az egyenlőtlen gazdasági csereviszonyokon túl, a közösségi interakciókat szervező egymásrautaltságot és alárendeltséget egyaránt megjelenítették.

⁴⁰ Föld és szabadság. 1932. január 1. sz.

⁴¹ Idézi Balassa I.: 1955, 198.

V. A részes aratás

A továbbiakban a bér munka és a földbérlet sajátos kombinációját megtestesítő részes aratásról szólunk. (A két világháború között általánossá vált, hogy az aratók kukoricaföldet kaptak.)

Nézzük a statisztikai adatokat. A Teleki-kormány a munkafeltételek gazdasági és szociális felmérése, valamint a bérrendszer szabályozása szándékával az 1938. évre kötött aratási szerződéseket kívánta feldolgoztatni. A statisztikai hivatal azonban a 20 kataszteri holdnál kisebb birtokú gazdáktól egyetlen szerződést sem kapott (ezeket a községi előjárásoknak kellett volna összegyűjtenie), mivel „kiszgazdáink a törvény ellenére [1898. évi II. tc.] nem kötnek aratóikkal írásos szerződést.”⁴²

A 20 és 100 hold közötti birtokosoktól is csupán 135 szerződés érkezett, melyek összesített adatai szerint az aratás és a hordás után fizetett gabonarész átlaga megegyezett az ennél nagyobb gazdaságokban fizetett járandósággal (a Dunántúlon 9,6, az Alföldön 9,5, az északkeleti országrészben 9,8%). Eltért viszont az élelmezés szerepe: a 20–100 holdas kategóriában a szerződések 41%-a juttatott az aratóknak a konvención felül élelmet, míg az 1000 és 3000 hold közötti nagybirtokok 54, a 3000 hold felettiek 62%-a.⁴³

Több információhoz jutunk az aratószerződések szövegéből, amit két példával illusztrálunk. Az első Köveskálón (Veszprém megye) készült: „Özv. Gyenis Károlyné kiadtam az 1904 évi összes gabonám betakarítását Pál Sándor és Szücs Imre Köves Kállai lakosoknak a következő feltételekkel: A gabonából kapják a tizenegygyedik kereszt részt s kapnak konvenczióba három mercze rozsot egy mérő búzát, 1/4 öl tüzi fát, három liter zsírt – három kiló sót – egy disznó oldalast és fejet – négy liter bab – egy mérő krumpli – A rész hazaviteléért pedig tartoznak 3-3 napot szolgálni s tartoznak továbbá a gabnát rendes időben és jól takarítani Mejre is kötelezzük magunkat.”⁴⁴

Ez a szerződés, mely feltehetően kényszerből született (a családfő halála), az aratórészt (a tarlón fekvő 11. kereszt) és a konvenciót határozta meg, a rész hazaszállításáért végzett háromnapi munkát azonban nem konkretizálta (mikor és hogyan teljesítendő). Ami a gazdasszony és a részesek közötti személyes kapcsolatot és bizalmat, valamint a helyi szokások szabályozó erejét feltételezte.

Az 1931-ben, egy kakucsi (Pest-Pilis megye) nagygazda által kötött megállapodás a következőket tartalmazta: „A learatandó terület 120 kishold [1100 négyszögöl]. Az aratás tizenötödén, ezért asztagba összehordani is kell. Részt az el-

⁴² Heller A.: 1940, 181.

⁴³ Heller A.: 1940, 181.

⁴⁴ Gelencsér J.: 1988, 184. (A szöveget az eredeti írásmóddal és központozással közöltük.)

csévelt gabonából kapunk. Biztosíték 90 kg. Szalonna és pálinkapénz címén 6 pengőt kapunk. Kommenció: hetenként és páronként 14 kg liszt, 2 1/2 kg szalonna és az egész időre 1 kg só meg 1 liter bab. A búza összehordásáért kapunk kommcenciót: 8 kg lisztet, 1 1/2 kg szalonnát és 1/2 liter babot. Ezenkívül kapunk 7 hold tengeriföldet ötödén, szár nélkül. A tengeriföldön a tökört össze kell hordani, ezért nem jár semmi. A szárhordásért kapunk két pengőt. A tengeriföldet a gazda háromszor ekézi, és mi ennyiszer vagyunk kötelesek kapálni, meg egyszer-kétszer fattyuzni. A résztengeriből egy fuvart visz haza a gazda, a többit kifizeti piaci áron. Kapunk még 1 1/2 hold cirokföldet harmadán, amit háromszor kell kapálni és egyelni. A kalászt hazaszállítja a gazda, de a szárat nem. A magot a kalászról le kell szedni, megrostálni és részelni.”⁴⁵

Azt nem tudjuk, szóban mivel egészült ki az egyezség, mely a kölcsönös kötelezettségek rendszerét aprólékos pontossággal szabályozta. A felek az aratásra (az asztagrakásig) szerződtek, amiért 15-öd rész járt, ezt azonban az aratók az elcsévelt gabonából és nem a keresztekéből kapták, s a búza összehordásáért külön konvencióban részesültek. A megállapodás emellett, az 1898. évi II. tc.-nek megfelelően, a munkavállalók számára biztosítékot tartalmazott, amit a terményrész helyett választhattak, s ami az alacsony terméseredmények miatt rájuk háruló károkkal szemben védte őket. (Az előző egyezségben biztosíték nem szerepelt.)

A megállapodás részeként az aratók kukoricaföldet kaptak, ami családjuknak is munkalehetőséget biztosított, míg a gazda állandó munkaerőhöz jutott. A talaj előkészítését: a háromszori szántást és a vetést az utóbbi, a többszöri kapálást és a ritkítást a munkavállalók végezték, akik a szárból nem részeltek, a hordásért viszont 2 pengőt kaptak. A gazda szállította haza a részesek jóságainak ellátásához szükséges terményt (a többit megvásárolta tőlük), valamint a cirokrészt, amiért a szerződés további munkát nem kötött ki.

A két egyezséget összehasonlítva, az özvegy és munkásai megállapodását a helyi szokásjog szabályozta, s a szóbeli kiegészítéssel számolt. Az 1931-ben, a tekintélyes földvagyonnal rendelkező nagygazda által kötött szerződés sem zárta ki a szokásjogot (a tengeri- és cirokrész hazaszállítása), ami a föld termőképessége, a munkakínálat és a terményárak piaci elemeivel egészült ki. (A jobb minőségű földeket, amit többször kapáltak, negyed- és ötödébe adták ki, a rosszabbakat inkább harmadába.)

Az 1931-es szerződésben a törvény szerinti biztosíték ugyanakkor a munkavállalókat védte, hogy természeti károk esetén se maradjanak kenyér nélkül. S bár ez nem közelítette meg a terményrész értékét, az állam ezzel egyértelmű jelét adta, hogy a munkajog eszközével igyekszik a szociálpolitika hiányosságait pótolni.

⁴⁵ Idézi Balassa I.: 1955, 203.

A munkakapcsolat további szabályozása a két világháború között elmaradt (ezt nehezítette, hogy az egyszerre minősülhetett bér munka- és bérleti viszonynak), ami az aratórész vagy a részesföldhöz kapcsolt munkák egyoldalú megállapítását tette lehetővé. („Most látjátok szűk esztendő van, tíz kila búzával kevesebbet kaptok holdjáért. – Jól van, nagyon jól. Belenyugodtak, aztán el volt intézve” – emlékezett a „béralku” menetére egy kisújszállási birtokos.⁴⁶) Ez alapján pedig nem kétséges, hogy a gazdák és részesek egyezsége távol állt az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló szerződés eszményétől. (Ráadásul, majd látjuk, az aratók között is sajátos hierarchia létesült.)

A parasztgazdaságok többsége, miként a statisztikai adatgyűjtés jelezte, a megállapodásokat szóban kötötte, amit az éves munkaciklusokra vonatkozó kalkuláció előzött meg. Ez a gazda részéről a család munkaerejének; részesek vagy napszamosok alkalmazásának, esetleg a földdarab pihentetésének; az igénybe vett munka jellegének (a szántásra és a vetésre vagy csak az aratásra terjedjen ki); továbbá a részesek fogadásához fűződő presztízs számbavételére egyaránt kiterjedt. A munkavállalók pedig a részesesség, a napszám vagy a nagybirtokra szegődés lokálisan eltérő alternatívái között dönthettek. (A harmados vagy negyedes földeknel sem zárhatjuk ki az ezeket sajátunk tekintő – „itt volt a krumpliföldem” – s az önálló gazdálkodáshoz fűződő ambíciók szerepét.)⁴⁷

A gazda és a részes megállapodását, az írásos szerződések hiányában, szokások és rítusok szabályozták. Mártélyon pl. a munkavállaló az év utolsó napjaiban, legtöbbször karácsony másodnapján kereste fel a gazdát tanyai vagy városi házában, s kérte, „gondoljon rá pár hold erejéig”. Más esetben már az őszi betakarításkor jelezte a gazda elégedettségét („jövöre is számítok rád”), ám tavasszal a részesnek illet ismét felkeresnie és felajánlkoznia: „Feri bátyám, lesz-e most kukoricaföld? Hát persze hogy lesz, Janikám” – jegyezték fel Hódmezővásárhelyen a gesztusokban is kifejeződő paternalizmust és alárendeltséget.⁴⁸

A munkakapcsolatok ily módon tartóssá váltak, több évre, akár az egymást követő generációkra is kiterjedhettek: „Minden gazdának megvoltak a maga emberei, akikkel már összeszokott. Hosszabb időn át ugyanazok voltak” – szól a kövágóörsi visszaemlékezés. Ami a bizalmi kapcsolat megteremtését célozta, melynek kiterjedtsége és tartóssága a gazda státusát reprezentálta a közösség számára. (Sőt a következő generáció tudatában is megörződött.)⁴⁹

⁴⁶ A magánjog csupán annyit tartalmazott, hogy az olyan munkabért, amelyet nem pénzben határoztak meg, „a körülményekhez képest a munkavállaló szükségleteinek megfelelő időben és módon kell kiszolgáltatni.” Magyarország Magánjogi Törvénykönyve. Bp. 1928. 412, Szilágyi M.: 1994, 111.

⁴⁷ Tárkány Szücs E.: 1944, 124–127, Balassa I.: 1955, 209–220, Fél E. – Hofer T.: 1997, 169–172, Szabó L.: 1968, 83.

⁴⁸ Tárkány Szücs E.: 1944, 128, Nagy Gy.: 1975, 216.

⁴⁹ Gelencsér J.: 1988, 178.

A gazda és részesei kapcsolatát az életformát meghatározó „primer szociabilitás” aprólékosan szabályozott rítusai is erősítették. Az Átányon megfigyelt *tanyázást* említjük, vagy Mártélyon a gazda 5-6 év rendszeres napszám után fogott kezét munkásával, akit ezután, ha találkoztak, „meghívott egy pohárra... , a munkáját befejező napszámot pedig, ha saját kenyéren is van, meghívta az asztalához.”⁵⁰

Ne feltételezzük azonban, hogy a bizalmi kapcsolat megteremtése, a megállapodások betartása általános erkölcsi normaként és még inkább kétségbevonhatatlan gyakorlatként élt a munka világában.

A gazdák nemritkán az általuk ígért munka elvégzését tagadták meg: „Az 1918/19-i gazdasági évben Tóth Mihály gazdálkodónak 3 köblös földben harmados tengerit kapáltunk, és takarói is voltunk, így terményünket haza kellett volna szállítania, ezért hat napot dolgoztunk neki külön... , a 7 q hazaszállítását azonban elmulasztotta, s az eső a szabadban lévő tengerit megrongálta” – fogalmazták meg a hajdúdorogi (Hajdú megye) részesek kártérítési igényüket, amit a közigazgatási hatóság, arra hivatkozva, hogy a gazda ezt felajánlotta (?), elutasított.⁵¹

A munkaadók érdekeinek érvényesítésére más eszközök is rendelkezésre álltak. Ha a gazda több aratót fogadott, akkor rendszerint az első kaszással (vagy a bandagazdával) állapodott meg, aki irányította és felelt az aratásért, a terményjáradékot is ő vette át, s aki külön juttatásokért (búzáért, egy-egy bárányért) a többieket „jobban szorította” a munkára.⁵²

A részesek az őket megillető terményhányad növelésének különböző, ám szerte az országban egységes módszereivel éltek. A közelebbi földekről egy-egy zsák tengerivel „hazakocogott a harmados éjszakánként a faluba”, vagy az asszonyok és a gyerekek „az ételhordó köcsögöt, a kötöt, kendőt [töltötték meg] lehetőleg morzsolt tengerivel.” Elterjedt volt a csövek száron hagyása, majd utólagos letallózása, de a gazda megkárosításának az osztáskor is egészen rituális, generációról generációra öröklődő formái voltak. „A harmados három rakásba egyenlően elosztotta, és a gazda választotta ki a ráeső részt. Néha a harmados egy kis csalafintaságra vállalkozott. Egyik rakás alá egy kis mélyedést, gödröt ásott, azon hiszemben, hogy majd az marad neki. De a gazda sem esett a feje lágyára, már észre is vette a cselt, és azért is azt a rakást választotta... Erre is megvolt az orvosság, mert általában a két szélsőt nagyobbra, a középsőt pedig kisebbre rakta. Mivel bevett szokás volt, hogy a gazdának két egymás mellett lévő csomót illet választania, ezért mindenképp neki jutott a kisebb csomó” – írta Csonka Mihály kiskunhalasi gazda visszaemlékezésében. (Ugyanezt a módszert jegyezték fel a 19.

⁵⁰ Tárkány Szücs E.: 1944, 125, Fél E. – Hofer T.: 2001, 237–255. A primer szociabilitás fogalmára Castel, R.: 1988, 31–33.

⁵¹ Idézi Oláh J.: 1971, 513.

⁵² Balassa I.: 1955, 204.

század elején a fehérvári örkanonokság birtokán, aminek következtében 100 köből kukorica alig 50-nek látszott.)⁵³

Az anekdotikus elbeszélésmódból arra következtetünk, az efféle „vétségeket” a munkaadók nem ítélték meg túl szigorúan, ahogy azt egy hódmezővásárhelyi megfigyelés is illusztrálja: „Lázár Dezső nagygazda részeléskor mindig úgy rakatta a csomókat, hogy az üveges verandáról odalátott. Sohasem ment ki, de mindent látott. Egyszer észrevette, hogy az egyik harmados hat zsák kukoricát eldugott a csuhéj alá. Abban az évben csak az eldugott kukoricát kapta meg. A következő év karácsonyán a munkások Lázárhoz mentek részeskukoricát fogni, de részesünk nem mert bemenni. A gazda behívatta: »Miért ne adnék, nem volt miköztünk semmi baj« – mondta. Abban az évben kiadta azt is, amit az előző évben lefogott.”⁵⁴

Gyakran előfordult továbbá, hogy a gazda által szegélynövényként ültetett tőköt munkásai kivágták, mivel akadályozta a kapálást, és abból nem részeltek.⁵⁵

Ezeket a cselekvési módokat a falusi életvilágokban gyakran megfigyelt hétköznapi ellenállás formáiként jellemezhetjük.⁵⁶ Motivációjuk látszólag nem más, mint a szűkös megélhetés (vagy „túlélési rutin”) kényszere, mégis a kulturális és szokásrendszerek tágabb kontextusaiban értelmezhetők. Ezek ugyanis: pl. a termény eltulajdonítása, részeléskor a gazda kijátszása, a munka „szabotálása” a szolgáltatások súlyától és annak változásától függetlenül tetten érhetőek, amiket olykor mintha az alárendeltséggel kapcsolatos kompenzációk, a gazdával szembeni pillanatnyi felülkerekedés tudata motiválná. („Így segít magán valahogy a szegény ember, így egyenesítgeti a szerinte elgörbült igazságot” – fogalmazta meg a szegényparasztssággal empátikus Veres Péter.⁵⁷) A munkaadók részéről rekonstruálható attitűdök pedig (az esetek kizárólag az ő interpretációjuk szerint ismerhetőek meg): a tolvajlások jelentéktelenítése (a „csalafintaságok” ismerete), a fegyelmezés és a megbocsátás gesztusa a megingathatatlan fölényüket kívánta demonstrálni. Azaz ezek az akciók és reakciók is a patriarchizmus hallgatólagosan elfogadott keretei között maradtak, és kívül estek az írott jog deklarálta külső szabályrendszerek, illetve a szerződéses viszony normáin.

Ennek alapján lehetőségünk adódik a két világháború között is felbukkanó aratósztrájkok a megszokottól eltérő értelmezésére. Féja Géza ekként ír le egy Csongrád megyei esetet: „Szentesen 1936 nyarán néma aratási sztrájk volt... Eddig az volt a szokás, hogy a munkás a neki járó részért aratott, a cséplésért pedig külön részesedést kapott. Mások voltak az aratóbandák, és mások a cséplő-

⁵³ Bojt L.: 1935, 77, Oláh J.: 1971, 508–509, Balassa I.: 1960, 359–360.

⁵⁴ Nagy Gy.: 1975, 217.

⁵⁵ Balassa I.: 1955, 217.

⁵⁶ Pl. Scott, J.: 1996, 109–130.

⁵⁷ Veres P.: 1956, 140–141.

bandák. A kiskazda aratáshoz 2-4-6 munkást fogadott, de a cséplés tartama alatt a gépnél alkalmazott összes munkásnak fizetnie kellett. Idén összefogtak a gazdák négyen-hatan, s elhatározták, hogy termésüket közösen csépegtetik, és mindegyik kötelezte aratóit, hogy a szövetkezett gazdák egész termésének cséplését fizetés nélkül, csak élelmezésért végezzék el... Ebbe nem mentek bele a szentesi munkások.”⁵⁸ Azaz a munkakonfliktust (a *sztrájk* terminust csupán a hatalom és a külső megfigyelők használták) nem a munkavállalók szociális helyzetének általános romlása, még csak nem is az aratásért követelt többletmunka okozta kollektív és szervezett szembeszegülés, hanem egy-egy gazda és az aratói közötti, a munkakapcsolatokat szabályozó szokásrend egyoldalú megszegése váltotta ki.

VI. A „társasmunkák”

A szerződéses jogviszony kialakulását akadályozta, hogy a gazda és részese kapcsolata az egész évre kiterjedő munkacserévé bővült, ami – az etnográfia terminológiájával – a *társasmunkák* rendszerébe illeszkedett. A továbbiakban a néprajzi gyűjtések alapján ennek főbb jellemzőit és egyéni/közösségi megítélését vizsgáljuk.

A rendelkezésre álló adatok az egymásnak végzett munkák számontartására utalnak: részben az emlékezetben (akár egyéves időszakra terjedően), részben az erre a célra készült feljegyzésekben: „Mind fölírtam egy noteszba, kinek mit dolgoztam, meg azt is, hogy nekem mit dolgozott”; „Nem számoltunk el, bár írva volt” – szólnak a kövágóörsi visszaemlékezések. De az egyéb, bevásárlókönyvekbe, naptárakba és naplókba írt egyre pontosabb kalkulációk is egyszerre jelzik a kölcsönmunkák gazdasági és szimbolikus (tudati) fontosságát. (A paraszti írásbeliség terjedésében szintén meghatározó szerepük volt.)⁵⁹

A társasmunkák ugyanis az abban résztvevők státusát fejezték ki, amit a hozzá kapcsolódó rítusok erősítettek. Átányban a módosabb gazdák a nekik gyalogmunkát végzőket rendszeresen megvendégelték, és ajándékokkal (pl. tejjel) látták el, ami a cserében adott fuvarnál vagy szántásnál viszonzatlan maradt.

Emellett a gazdáknak segítők száma a lokális és rokon kapcsolataik szilárdságát, a család társadalmi integráltságát reprezentálta. „Napszámost soha nem fizetem, mindig a szomszédok segítettek..., egymásnak rendes munkát végeztek, mindenki azt várhatja a szomszédjától, amit maga tett vele. Szégyen is lett volna, ha nem végeznek rendes munkát, mindenki látta volna... Ilyenkor nem kívánnak

⁵⁸ Féja G.: 1980, 72.

⁵⁹ A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára NA 2094, 2109, 2262, 2951, Gelencsér J.: 1988, 178–179, Szentí T.: 1985, 222–223.

viszonzást, de tudja mindenki, hogy megszolgálják a segítséget” – fogalmazta meg a kölcsönmunkák gyakorlatát befolyásoló falusi közvélemény, illetve szokásrend szerepét egy tápéi emlékező. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az egymásnak végzett munkák a viszonzások egyéb, többnyire burkolt, de elvárt formáival egészültek ki (pl. a gazda politikai nézeteinek támogatása, korteskedés), akkor bizonyos, hogy azok a lokális struktúrák szerint intézményesülő vagy informális hatalom megjelenítését is segítették, illetve tevékenyen járultak annak formálásához.⁶⁰

Ne gondoljuk azonban, hogy az effajta állandósult interszónális kapcsolatok a két világháború közötti falusi társadalmak egészére kiterjedtek. (Ez ugyanis a teljes autarchiát feltételezné.) Átányon voltak olyan „rossz viszonyok között élő zselléremberek”, akik igaerő és segítség híján a vetést kapával végezték el, s maguk hordták be a kukoricát. Nádudvaron, ha valakinek nem volt fogata, „mással szántatta meg pénzért. Ritkán volt, hogy segítséget hívtak. Egy köblös földet elszánthat valaki akármeddig.” Kunhegyesen az 1920-as években még előfordult, hogy a „kisebb földű emberek a hordásnál összefogtak, ám [ezenkívül] nemigen segítették egymást. Mindenkinek megvolt a maga baja. Ha valakinek nem volt igája, az megszántatta pénzért, vagy terményt adott érte.” Cibakházán ugyancsak a „kisebb földűek segítették egymást. Legelsőben a hordásnál. Aratni már részért mentek, ebből volt meg a kenyérük” – szólnak a Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok megyei emlékezések.⁶¹ Azaz a falusi társadalmakon belül elszegényedők és elszigetelődők számbeli gyarapodása, a bérszántás terjedése nyilvánvalóan a közösségi szolidaritás illúziójának (képzetének) bomlását, illetve partikularizálódását vonta maga után.

A közösségi élet intenzitását, a csoportképződést, a rokoni, szomszédsági és baráti kapcsolatok minőségét és a csoport együttműködésben is kifejeződő struktúráját legkomplexebben talán a cséplés bonyolult, a gépi és az emberi munkát ötvöző szervezete jelezte, melynek rítusai a közösségek kulturális tradíciójának részévé váltak. (Ezt az emlékezetben és az emlékiratokban való gyakori megjelenése mutatja.)⁶²

A cséplés megszervezése mindenekelőtt a közösségek differenciált értékrendjét, a kollektív és az egyéni érdekek összefüggéseit jelezte. Zemplén megye hegyvidéki településein, Mogyoróskán és Arkán pl. az egymást követő években a falu egyik, illetve másik végén kezdték a munkát (ha két gép volt, a falu két széléről indultak), a szomszédos Baskón, Regécen és Korlátón a rászorultság/sürgősség

⁶⁰ Szabó L.: 1968, 108–109, Hofer T.: 1991, 153–155, Fél E. – Hofer T.: 1997, 183, Fél E. – Hofer T.: 2001, 249–250.

⁶¹ Fél E. – Hofer T.: 1997, 183, Szabó L.: 1968, 109.

⁶² Vankóné Dudás J.: 1976, 170–171, Gémes E.: 1979, 220–224.

döntött (akinek csűrje volt, később került sorra), míg Hernádcécén és Hejcéen a módosabb gazdákhöz mentek először.⁶³

A cséplésben a fizetett munkások (gépész, etető) mellett, a visszasegítés fejében rokonok, szomszédok és ismerősök vettek részt (összesen 16-18 fő), akik kisebb munkacsoportokat alkottak. (A népes agrárvárosokban, pl. Hódmezővásárhelyen az I. világháború után állandó összetételű cséplőbandák alakultak, ami a lokális kapcsolatok lazulására utal.) A zsákoláshoz 3-4 „meglett” férfi volt szükséges (köztük a gazda, aki a munkát irányítja), a kazalnál 5-6 idősebb férfi dolgozott (kévehányók és kazalrakók), míg a dobon egy-két fiatalabb legény segített. Rajtuk kívül két (felváltva dolgozó) kévevágó nő, valamint két-két fiatalabb törek és szalmahordó lány vagy asszony vett részt a munkában, 4-5 gazdasszony pedig a reggelit, az ebédet és a vacsorát készítette.⁶⁴

A nagyfokú szervezettséget, az egymáshoz és a gép üteméhez alkalmazkodó egységes munkaritmust igénylő cséplés tehát a résztvevőket nem, kor és státus szerint differenciálta, valamint az egyéni ügyességet és az egymásrautaltságot is kifejezte (aki nem vált be, azt a következő évben kihagyták a csoportból). Azaz évről évre a szomszédsági és rokoni közösség kohézióját szimbolizálta.

Ezt erősítette a munkához kapcsolódó vendéglátás rituáléja: „Ha volt munka, kellett bizony inni, meg enni is, olyan volt, mint a lakodalom. Vágtunk birkát csépléskor... Nemcsak nálunk, másutt is.” „Akit megtisztelt a gazda, behívta, de annak ezt viszonznia kellett. Olyan is volt, hogy több mint a felét el sem engedték, hanem beteretlék ebédre a hűvös szobába. Olyan ünnepies volt és családi-as... Édesapámnál mindig daloltak a munkások, ő vödörrel hordta a bort nekik. Ha estére nyúlt a cséplés, nálunk volt a vacsora. Ott aztán éjfélig elszórakoztunk. Mindenki mesélte az élményeit. Olyan hangulatos volt, hogy egész esztendei téma maradt” – szólnak a fáradtságos munkát idealizáló kisgyarmati (Hont megye) és galgamácsai (Pest-Pilis megye) emlékek.⁶⁵

Végül arra keresünk választ, az egymásnak végzett munkákhoz miféle tapasztalatok és attitűdök kapcsolódtak. Nem könnyíti a helyzetünket, hogy a kortárs megfigyelők, valamint a néprajz- és történettudomány szemléleti-ideológiai premisszáik szerint értékelték. „A gazdák learattatják a munkásokkal a gabonát, aztán segítségképpen behordatják és asztagba rakatják. Az ilyen segítség semmiképp sem lehet igazságos, mert a gazda csak elkívánja a segítséget, de ő ugyan nem ad soha egy krajcárt sem. És azért mi a hordást nem segítségnek, hanem robotnak tekintjük” – fogalmazta meg a századfordulón az osztályharc tézisért adaptáló agrárszocialista *Földművelők Szaklapja*, ami a népi szociográfiában (pl. Féja Gézánál) a kontinuus „jobbágyi sors” igazolásához szolgáltat meggyőző

⁶³ Szabó L.: 1965, 141–142.

⁶⁴ Szabó L.: 1965, 142, Fél E.: 2001, 188, Nagy Gy.: 1975, 183–184.

⁶⁵ Szabó L.: 1986, 72–73, Vankóné Dudás J.: 1976, 170.

érveket. S ami az 1950-es évek néprajz- és történettudományában kapott „kulákellenes” ideológiát.⁶⁶

A két világháború közötti etnográfától távol állt ez az értelmezés. Viski Károly, aki a népi terminológiában használt *trágyomról* és *uszoráról* írt, vagy Tárkány Szücs Ernő szerint a munkakapcsolatokat a néphagyományban élő, a felek által elfogadott jogszokások szabályozták, de az 1960-as, '70-es évek néprajzi munkái is a kötelezettségek kölcsönösségét hangsúlyozták.⁶⁷

Nem lehetünk biztosak az emlékezet „hitelességében” sem. Ezek az egymásnak végzett munkákat segítségnek minősítették: „A szegény ember a jó gazdát segítette. Az meg kisegítésül eljött fát hozni az erdőből. Általában 3-4 napot kellett dolgozni a fuvarért. Volt olyan is, ha megszorult, hogy egy napért tett egy fuvar.” „Volt, hogy valakinek nem volt fogata, de volt 5 hold földje. Akkor a nagyobb gazda kisegítette, megmunkálta fogattal, vagy fát hordott, a kisebb gazda azt ledolgozta neki gyalogmunkával.” „Arra mindig vigyáztak, hogy kisegítsék egymást a faluban” – szólnak az 1950-es években Ipolyvece, Hét és Csenyete településeken (Borsod és Nógrád megye) rögzített emlékek, melyek feltehetően egy idealizált közösségi értékrendet (moralitást) fejeztek ki.⁶⁸ S azt az egykori, csaknem a megfogalmazottság szintje alatti „plebejus diskurzust” idézték, mely mindkét fél részéről a kapcsolat, illetve a szimbolikus szolidaritás fenntartását biztosította, s az alá- és fölérendeltség nyílt kifejezését leplezte: „Nem kellett szólni, jött magától, megyünk-e valahova, komám... Trágyát hordtunk, meglátta, átjött, segített megrakni a kocsit. Takarmányt hordtunk, észrevette, átjött adogatni a kazalra” – emlékezett egy átányi gazda a mindennapok gyakorlatára.⁶⁹

Mindez nem zárta ki a szolgálatok egyoldalúságának vagy aránytalanságának tudatosulását, amit az egyre pontosabb számontartás is kifejezett. Ennek verbalizálása azonban a közös munkával erősített lokális és rokoni csoportok lazulását vonta maga után. „Én többet dolgozok, mint te, mert nekem nincs anynyi terményem” – fogalmazta meg Átányon egy másik falurészből, azaz a szomszédok alkotta közösségbe „kívülről” érkező fiatalember.⁷⁰

Ezek alapján aligha vonhatjuk kétségbe az egymásnak végzett munkákra vonatkozó elképzelések és értelmezések sokszínűségét, ami nem választható el a cselekvések és diskurzusok mindennapi gyakorlatától. S ez elfogadhatóvá teszi számunkra Pierre Bourdieu érvelését: az elemzésben „együtt kezeljük azt, ami a tárgyban együvé tartozik, nevezetesen a belső lényegükből következően kettős

⁶⁶ Féja G.: 1980, 35–36, Incze M. – Petőcz P.: 1954, Balassa I.: 1955, 187–190.

⁶⁷ Viski K.: 1936, 483–489, Tárkány Szücs E.: 1944, 122–128, Szabó L.: 1968, 75, Gelencsér J.: 1988, 180–181.

⁶⁸ Szabó L.: 1968, 75.

⁶⁹ Fél E. – Hofer T.: 1997, 182.

⁷⁰ Fél E. – Hofer T.: 1997, 183.

értelmű és felemás gyakorlatok kettős igazságát, ami csapdát állít mindazoknak, akiket a gyakorlatok és ideológiák... közötti kapcsolatok önáltató leleplezésekre készítetnek. A szolgáltatások a kaláka munka leple alatt mehetnek végbe, ez pedig olyan önkéntes segítségadás, ami egyben robot is, önkéntes robot és kikényszerített segítség.”⁷¹

VII. Rokonság és munkavégzés

A falusi társadalmak rokonsági viszonyait vizsgáló néprajzi irodalom ennek terminológiai leírására, valamint a közösségi ünnepek és a családi rítusok elemzésére koncentrált. A rokonok közötti munkakapcsolatokat pedig a családi munkaszervezet „hiányosságait” pótló kölcsönös segítségként vagy egyszerű társasmunkaként értelmezte, ami a „rokon elv mint a falusi társadalmakban uralkodó kiemelt morális parancs” eszméjéhez szolgálatat meggyőző érveket.⁷² A továbbiakban a rokon kapcsolatok ezen szegmensére irányítjuk a figyelmet.

Korábban utaltunk rá, hogy az idősödő gazdák (pl. az alföldi tanyás településeken), miután a gazdálkodást befejezték, illetve az özvegyen maradt gazdaszonyok sok esetben gyermekeiknek adták át a birtokot feles vagy harmados művelésre, így az örökösödés ezen formája a gazdálkodás generációk közötti folyamatosságát és az öregedő szülő(k) ellátását egyaránt biztosította. (Ilyen megállapodás az apa fiatalkorában is létrejöhetett.) A gazdák azonban nemcsak leendő örököseiknek, hanem más rokonaiknak is adtak használatra földet: Orosházán pl. az 1930-as években Varga Ferenc nagybátyjától 10 kisholdat bérelt, amiért egyezségük szerint a településen szokásos szolgálatokkal (különmunkával is) tartozott. Hódmezővásárhelyen Fejes Zoltán ugyancsak nagybátyjától bérelt 40 kisholdat, ám azt konfliktusai miatt egy év után felmondta. („A gazda hetente kiment a földre, és mindenbe beleszólt.”)⁷³

Természetes volt az elkülönülő háztartások közötti gazdasági kapcsolatok fennmaradása. Gútán Pálovics Károly, miután „elvált apjától”, felesége örökségét szülei gazdasági eszközeivel művelte, a továbbra is együtt végzett aratásért viszont, amit minden esetben hosszas egyezkedés előzött meg, az apa 5 mázsa búzát fizetett fiának. Tápén Lele Mihály és Ambrus házasságuk után apjuk háztartásában maradtak (mindketten 1919-ben nősültek), de munkájukért ezt követően egy hold hozamát kapták. Közben saját földet vásároltak (2-3 kataszteri

⁷¹ Bourdieu, P.: 1978, 391.

⁷² Jávorka K.: 2000, 607.

⁷³ Balassa I.: 1955, 197, Nagy Gy.: 1975, 190–191, 212, Fehérváryné Nagy M.: 1988, 105–106, 109, Gyáni G. – Kövér Gy.: 1998, 276–277.

holdat), majd különváltak, ám apjuknak, valamint a vőnek ment sógoruknak továbbra is rendszeres bér munkát végeztek.⁷⁴

A rokonok közötti gazdasági kapcsolatoknak egyéb formái is voltak. Nyíregyházán az egy-egy bokortanyán élő keresztkomák együtt vásároltak mezőgazdasági gépeket (vető-, kapáló- és kaparógépet), amelyeket más esetben a rokonok vagy a szomszédok, különböző munkákért cserében, egymásnak adtak kölcsön.⁷⁵

Nem feledkezhetünk meg a rokonok közötti adásvételekről sem, amit egy külsőbőcsi (Borsod megye) gazda emlékei alapján illusztrálunk: Gyüker József apja halála után (1897) húga jussából vásárolt 3, majd további 1,5 köböl földet, amiért 1460 Ft-ot fizetett. Más esetben az örökösök olyan szóbeli egyezséget kötöttek, hogy a birtokot, a felosztás helyett (ami csupán a telekkönyvi nyilvántartásban valósult meg), évente felváltva használják, vagy egyéb módon (pl. bérbe adva) hasznosítják.⁷⁶

Ezen a ponton jutunk el a rokonházasságok problémájához. A néprajzi gyűjtesek szerint a 19. század utolsó harmadától az ország minden régiójában nőtt az unokatestvérek, köztük az elsőfokú unokatestvérek által kötött házasságok száma, ami (pl. a Szigetközben) a családok közötti többszörös (több fiút és lányt érintő) házassági kapcsolatokkal egészülhetett ki.⁷⁷ Az etnográfia, egyes népcsoportok (pl. a homokmégyi poták) endogámiája mellett, ezt egyöntetűen a birtok egybentartásának stratégiájával magyarázta, ami az emlékezetben is gyakran összekapcsolódott: „Boncsér György feleségét lánykorában el akarta venni egy leány, de nem engedték. Úgy volt az régen, hogy hozzá kellett menni még akkor is, ha testvérgyereke volt. Csakhogy együtt maradhasson a vagyon...; Éliás Károlynénak kedves szeretője volt Dudás. Az urának meg neki a szülei testvérek voltak, s úgy nevelték rá őket, hogy rokonok, de össze kell házasodniuk, hogy ne essen idegennek a föld. Hozzá is ment Róza, de nem szerette, közben azt a Dudást szerette, az ura, Éliás Károly még azt is elnézte” – szólnak a borsodgeszti történetek.⁷⁸

Az ilyen és ehhez hasonló emlékezet- és elbeszélésmódokból azonban arra következtetünk, hogy a rokonházasságok determinisztikus és ökonomista magyarázata voltaképp az emlékezet folklorisztikus vonásainak (az egymást szerető fiatalok szándékával szemben a szülői akarat érvényesülése) terméke. (A birtok egybentartásának ráadásul megvoltak az egyéb stratégiái.)

⁷⁴ Fehérváryné Nagy M.: 1988, 86–88, Juhász A.: 1971, 227–228.

⁷⁵ Márkus M.: 1943, 167–168.

⁷⁶ Igaz M.: 1979, 51–52, Magyary Z. – Kiss I.: 1939, 124–125.

⁷⁷ Gesztelyi Nagy L.: 1928, 168, 221–222, Timaffy L.: é. n., 187–188, Solymár I.: 1983, 145, Szabó L.: 1986, 12, Kiss J.: 1991, 121–122.

⁷⁸ Molnár M.: 1965, 401.

Nem állítjuk, hogy a rokonok közötti házasságoknak ne lett volna szerepe a szűkös anyagi erőforrások koncentrálásában vagy megőrzésében. Ez azonban a többfunkciójú rokoni kapcsolatok kulturális rendszerében értelmezhető. Ez kiterjedt a rokoni családok, az önállósult egykori közös háztartások közötti gazdasági együttműködésre, amit részben a rokoni szolidaritás tudati-szimbolikus fenntartása motivált. (Láttuk, az emlékezetben a közösen végzett munkák egymás segítéseként jelentek meg.) Ám ettől nem választható el (így volt ez a falusi és a városi vállalkozó kispolgárság életvilágában is) a megélhetés biztosításának vagy a gazdasági feltételek sikeresebb adaptációjának, illetve az agrártermelésben érvényesíthető vállalkozói készségek kialakításának szándéka sem.

Hogyan összegezhetjük röviden a tanulmányban mondottakat? Úgy véljük, az önfenntartást biztosító családi munka egysége (amit a családi gazdaság reprezentált) kulturális tradícióként és ideálként volt jelen a falusi világban. S olyan – épp ezért nem mereven megvalósuló – egyéni gyakorlatokként, melyek a termelés természeti vagy piaci kiszolgáltatottságát ellensúlyozhatták.

Mindez a munka szimbolikus, a presztízst kifejező és a közösségi interakciókat minősítő jelentésével kapcsolódott össze. Ez vonatkozott a családon belüli szerepekre; a kölcsönös egymásrautaltságot, a szolidaritást mint az egykori értékrendet szimbolizáló, ám egyéni tartalmakkal kiegészülő lokális és rokoni relációkra; valamint a közösségi hierarchiákat és függőségeket jelző patrónus-kliens kapcsolatokra.

Ezek a jelentések a bér munkavégzést, a gazdák és az alkalmazottaik közötti kapcsolatokat is áthatották, melyekben a felügyelet és a gyámkodás, illetve az egykori közösségi védelem szimbolikus nyomai figyelhetők meg. (Talán ekként értelmezhetjük, hogy a konvenció legnagyobb hányadát a termény- és az egyéb élelmiszer-járandóságok, a tüzelő, a téli és a nyári ruházat tette ki, amiből a rászorulóknak előleget kaphattak, s amit a különböző ajándékok vagy a megöregedett cselédek csőszként, tanyapásztorként alkalmazása egészített ki.) S nem hagyták érintetlenül a feles- és részesbérletekre vonatkozó egyezségeket sem, még ha azt a parasztpolgárosodás eszményét képviselő kortárs szociográfusok, valamint a magánjog is polgári szerződésként kívánták meghatározni.⁷⁹

Ez pedig, az orális hagyományok továbbélésével együtt, a két világháború között is nehezítette az ellenőrizhető és szankcionálható szerződéses jogviszony megszilárdulását, valamint a kistermelés keretei között egyébként is nehézségekből ütköző piaci elvek érvényre jutását.

⁷⁹ Szász I.: 1943, 121–123, Tárkány Szücs E.: 1944, 123.

Irodalom

CHAYANOV, ALEXANDER

- 1966 The Theory of Peasant Economy. Ed. Thorner, D. – Kerblay, B. – Smith, R. Homewood.

BALASSA IVÁN

- 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). Ethnographia, 1. 187–224.
1960 A magyar kukorica. Budapest.

BALOGH ISTVÁN

- 1972 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. 349–428.

BOJT LAJOS

- 1935 A fejevári örkanonokság (custodiatu) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Budapest.

BOURDIEU, PIERRE

- 1978 A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest.

CASTEL, ROBERT

- 1998 A szociális kérdés alakváltozásai. Budapest.

DARVAS JÓZSEF

- 1939 Egy parasztcsalád története. Budapest.

FEHÉRVÁRYNÉ NAGY MAGDA

- 1988 Parasztagazdaság a XX. század első felében. Budapest.

FÉJA GÉZA

- 1980 Viharsarok. Budapest.

FÉL EDIT

- 2001 A társaságban végzett munkák Martoson. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Pozsony. 179–198.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

- 1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest.
2001 Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Pozsony. 237–255.

GELENCSÉR JÓZSEF

- 1988 Ledolgozások munkák a Káli-medencében. In: Lackovits Emőke (szerk.): Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Veszprém. 165–187.

GÉMES ESZTER

- 1979 Mindig magam. Budapest.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ

- 1928 Magyar tanya. Kalocsa.

GUNDA BÉLA

- 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Társadalomtudomány, október. 1–18.

GUNST PÉTER

- 1970 A mezőgazdasági termelés Magyarországon (1920–1938). Budapest.
1987 A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest.

GYÁNI GÁBOR

- 2002 A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In: uő: Történetnézdiskurzusok. Budapest. 209–220.

GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY

- 1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest.

HELLER ANDRÁS

- 1940 A munkaadó birtoknagyságának hatása az aratókeresetre és a munkásvándorlásra. Magyar Statisztikai Szemle, 3. 180–184.

HOFER TAMÁS

- 1991 Patrónus-kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In: Utasi Ágnes (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest. 148–158.

IGAZ MÁRIA

- 1979 Gyöker család feljegyzései: évszázadok történetei. Néprajzi Közlemények, 11–120.

INCZE MIKLÓS – PETŐCZ PÁL

- 1954 A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. Budapest.

JÁVOR KATA

- 2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. 601–692.

JUHÁSZ ANTAL

- 1971 Család- és munkaszervezet. In: uő (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé. 225–242.

KAÁN KÁROLY

- 1927 A magyar Alföld. Budapest.

KEMÉNYFI RÓBERT

- 2003 Társadalomtörténet és néprajz. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. 573–595. Budapest: Osiris

KISS JÓZSEF

- 1991 Családi és rokonsági rendszerek Homokmégyen. In: Utasi Ágnes (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest. 112–128.

KISS LAJOS

- 1981 A szegény emberek élete. I–II. Budapest.

KERÉK MIHÁLY

- 1939 A magyar földkérdés. Budapest.

KONKOLY THEGE GYULA

- 1940 A földhaszonbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarország trianoni területén. Magyar Statisztikai Szemle, 4. 286–304.

KOVÁCS ÁGNES

- 1942 A sárpilisi „nagyleány.” In: Mády Zoltán (szerk.): Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest. 21–38.

KULIN SÁNDOR

- 1989 Földvásárlás vagy bérlet a nagyüzemben. Gazdálkodás, 8. 51–55.

LEOPOLD LAJOS

- 1934 Munkabér és nagybirtok. Közgazdasági Szemle, 77. 445–479.

MAGYARY ZOLTÁN – KISS ISTVÁN

- 1939 A közigazgatás és az ember. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról. Budapest.

MÁRKUS MIHÁLY

- 1943 A bokortanyák népe. Budapest.

MOLNÁR MÁRIA

- 1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. Néprajzi Közlemények, 1–2. 387–416.
 1970 Egy parasztgazdaság munkaszervezete (Tarpa, 1940). Agrártörténeti Szemle, 4. 497–517.

NAGY GYULA

- 1975 Parasztélet a vásárhelyi pusztán. Békéscsaba.

OLÁH JÓZSEF

- 1971 Bémunka a parasztbirtokon az 1920–30-as években. Agrártörténeti Szemle, 4. 483–515.

REICHENBACH BÉLA

- 1930 Mezőgazdasági üzemtan. I–II. Budapest.

SARKADI KESZTYÜS LAJOS

- 1936 Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmi és vagyoni helyzete az 1931–1934-ig terjedő években. Debrecen.
 1941 Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmezőségi eredményei az 1931–1939. években. Magyar Statisztikai Szemle, 7. 484–504.

SÁRKÁNY MIHÁLY

- 1983 Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In: Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest. 87–97.

SCOTT, JAMES

- 1996 Az ellenállás hétköznapi formái. Replika, 23–24. 109–130.

SOLYMÁR IMRE

- 1983 A völgyeségi svábság értékorientációi, történeti életmódja és ennek néhány orvosi-egészségügyi vetülete. Orvostörténeti Közlemények, 2–4. 137–156.

SZABÓ LÁSZLÓ

- 1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő, 47. 133–158.
 1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok.
 1982 A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 271–289.
 1986 A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban (1900–1974). Debrecen.

SZÁSZY ISTVÁN

- 1943 A kötelmi jog általános tanai. Budapest.

SZENTI TIBOR

- 1985 Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Budapest.

SZILÁGYI MIKLÓS

- 1991 Régi gazdákról és régi cselédekről. Tekintet, 2. 75–80.
 1994 A szóbeli megállapodás jelentősége a kisújszállási gazdák és alkalmazottaik munkaszerződéseiben. In: Kisbán Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Budapest. 107–128.

SZLADITS KÁROLY

- 1933 A magyar magánjog vázlata. I–II. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

- 1944 Mártély népi jogélete. Kolozsvár.

TÁTRAI ZSUZSANNA

1981 Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. *Ethnographia*, 1. 74–89.

TIMAFFY LÁSZLÓ

é. n. Szigetközi krónika. Mosonmagyaróvár.

VANKÓÉ DUDÁS JULI

1976 Falum, Galgamácsa. Szentendre.

VERES PÉTER

1956 Falusi krónika. Budapest.

1972 Gyepsor. Budapest.

VISKI KÁROLY

1936 Trágyom és uzsora. *Nyelvtudományi Közlemények*, 483–489.

Tamás Csíki

RITES AND RECOLLECTIONS SETTINGS FOR WORK IN THE PEASANT SOCIETY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

As part of the result of research on provincial societies, this study examines the socio-economical and cultural aspects of peasant work. In the introduction, it outlines an overview of the interpretation paradigms and methodological approaches used by a number of disciplines (ethnography, sociology, anthropology, and history) that treat and discuss the topic. As a next step, it aims to interpret, on the basis of statistical and archival sources and common memory, the issue of working as a representation of value systems, statuses and hierarchies within the family, as related to reproduction and strategies of mobility.

Following this, the paper focuses on the examination of various forms of wage-work, land leases, and types of communal work, which enables it to present the qualities inherent in relationships between relatives, neighbors, and friends, as the group-forming mechanisms and the manifestations of the meticulously regulated and controlled rites of “primary sociability,” made up of the interactions between landowners/smallholders and their employees within the enterprises also available in the world of villages.

Finally, the reminiscences used in the paper lend themselves very easily for the purpose of illustrating the modes of recollections and narratives about this topic, appearing as past and more recent instances of experience.

Bellon Tibor: Cigányok vályogvetése, Nyírbétek, 1961.

Néprajz és hitélet

SIMON ZOLTÁN

1/2pxix de l'indien

1870-1871

Vallásosság, hiedelemformák az Alsó-Nyárádmentén

SIMON ZOLTÁN

Bevezetés

A Nyárádmente alsó része (Románia, Maros megye, Alsó-Nyárádmente,) sűrűn lakott, a települések a Nyárád folyó két oldalán, szinte összenőve helyezkednek el. A reformáció gyors elterjedésének köszönhetően, a 16. század utolsó harmadától kezdődően, kivétel nélkül a református vallásra tértek át. A térség településeinek egymás közötti társadalmi-szociális viszonyairól, vallási-etnikai heterogenitásáról (ideértve az erdélyi magyar görög katolikus közösségek etnikus identitásának kérdéskörét), a rendszerváltást követő évek megváltozott szociális stratégiáiról, a kisegyházak, illetve az újabb keletű vallásfelekezetek térhódításáról több ízben is írtam. Éppen ezért, jelen tanulmányomban, a fenti kérdéskörök társadalomtörténeti okainak ismertetését nélkülözve is megállapítható, hogy az Alsó-Nyárádmente lakossága, erdélyi viszonylatban, gyorsan és – a Székelyföld mélyén lévő területekhez képest – nagymértékben polgárosult.

A (hivatalos) vallási élet legáltalánosabb aspektusainak ismertetése, a református gyülekezetek vallási-társadalmi hátterének megvilágítását is jelenti egyben. Ismereteink szerint, a *hivatalos vallásgyakorlás* (esetünkben a református vallás és követői) befogadott folklórszokásokat, jól kimutatható és összefüggő, analóg képzetrendszereket, ebben a vonatkozásban tehát az általunk közölt hiedelmeket, a népi vallásosság tárgykörét is képezik.

Annak ellenére, hogy a „Murokország” megjelölés valójában nem vonatkoztatható az egész Alsó-Nyárádmentére, a Benkő Samu *„Murokország. Művelődéstörténeti barangolás a szülőföldemen”*¹ című *tájémonográfiai* munkájából kiragadott idézet visszatükrözi e sajátos táj, illetve a táj és az itt lakó emberek viszonyát, amely viszony vallásökológiai szempontból lényeges: *„Füvek, virágok, gyökerek éltető és orvosló erejéről régtől fogva sokat tud az ember. Sokat is írt róla. Arról azonban már ritkábban esik*

¹ Benkő S.: 1972, 7–8.

szó, hogy a növény nemcsak táplálja, nemcsak gyógyítja az embert, hanem olykor életformája alakulását is meghatározza. Pedig a korszerű történettudomány ma már azt vallja, hogy a különböző növényi kultúrák meghonosodásával egész vidékek arculata változott meg: a termelés területén újat teremtő közösség a hegyoldalak és folyóparti mezők képét alakítva, munkája közben maga is újjáformálódott.

Szülőföldem táját és embereit háromszáz év óta a zöldségtermesztés tette olyanná, amilyenek ma is ismerjük. A veteményt termesztve alakult ki e vidék népének bámulatos szorgalma, hatalmas munkakedve, terményei értékesítése közben ismerkedett meg a piac törvényeivel, a kereslet és kínálat szabályozóerejével, az áru-pénz körforgással. Öreg és ifjú réges-rég tudja, hogy mit köszönhet a zöldségnek, s ezért senki sem neheztel, hogy a környék tréfakedvelői »Murokországa«-nak nevezték el az Alsó-Nyárádmente néhány faluját.

Jelen tanulmány mélyrehatóan nem vizsgálja a vallás (református vallás) és a környezeti feltételek (Alsó-Nyárádmente – Murokország) egymásra hatását. A vallás bizonyos fokú környezeti adaptációját feltételezi a tanulmány, de a megváltozott környezeti feltételek következtében kizárólag a jelenlegi szocio-kulturális mezőből indul ki a hiedelmek vizsgálatakor.

Keszeg Vilmos „A hiedelmek kora – korunk hiedelmei” című írásához híven, a hiedelmek szociokulturális beágyazottsága kapcsán, az alábbi tényezőket emelem ki.

A hiedelem mint fogalom megszokott, hagyományos használata valójában előítéleteket hordoz. A hiedelemről való tudás egy aszimmetrikus viszony, és annak ellenére, hogy a mai (túl)technicizált világban „elavult”, „primitív”, igen is szükség van rá, illetve szükségünk van rá. A hiedelem tudást jelenít meg, és az a legszerencsésebb, ha mi (kutatók) is tudásként írjuk le. A hiedelemről való tudás az a szükséglet, amelynek során az ember „vállalja álmait, vállalja depresszióját, érzelmeit és félelmeit, vállalja tévedéseit, kudarcait és bűnhődéseit”.²

Éppen ezért e munka értelmezői kíván lenni, amely reményeink szerint rámutat az alsó-nyárádmenti társadalmi horizontban lejátszódó egyén és közösség, közösség és egyén visszaható, zárt rendszerére, másfelől pedig elemzői, amely a múlt és jelen világainak realitását, az alsó-nyárádmenti emberek mítoszteremtő magatartásában szeretné megőrizni.

² Keszeg V.: 2003.

A vallásos élet néhány aspektusa napjainkban. A református gyülekezetek vallási-társadalmi háttere

Az Alsó-Nyárádmente vallásos életében még mindig szabályozóerőként van jelen a református egyház és annak szervezete. A református egyház szinte egyetlen vezetője a lelkész, akit a gyülekezet maga választ meg. A presbitérium napjainkban is él a lelkészválasztás jogkörével, tényleges hatásköre azonban a közösségi elvárásoknak megfelelően alakul, illetve korlátozódik. „...szokás szerint bizottságot választott a Presbitériumság, két-három egyháztag mellé ugyanannyi presbitert, akik ló vásárlás ürügyén megjelennek a kiválasztott lelkész falujában. Bemennek a templomba, meghallgatják a prédikációt, utána a megbeszélt jelek szerint tudatják egymással, hogy mennyire tetszett a pap beszéde – szemöldök felhúzás, földre nézés, stb. Azután, ha jónak látják a lelkészt, bemennek a parókiára.”³

A presbitérium napjainkban is érvényesíti – többnyire a gyülekezet egyetértésével és akaratával egyetemben – a lelkész kiválasztására, meghívására irányuló jogkörét, de ugyanígy jogot formálhat a lelkész elbocsátásának indítványozására is, illetve annak azonnali hatállyal történő eltávolítására. Vizsgált térségeink egyházközsegeiben több példa is igazolja a presbitérium ezen jogkörét.

A presbitériumok többnyire a XVIII. század derekán alakultak meg, akkor sem minden egyházközségben. Az alsó-nyárádmenti presbitériumok intézményes keretei, közösségszabályozó erejük napjainkban is visszacsengenek. A presbitérium legtöbb esetben a közösség belső ügyeiért is felelős. A hívek lelki tisztaságának megőrzésén, illetve külön-külön a presbiterek hatáskörébe tartozó személyek lelki életéért való felelősségtudaton túl, a presbitérium felügyeli az egyház vagyoni, gazdasági állapotát. Ami lényegesebb, hogy vizsgált térségünk egyházközsegeiben a presbitérium még mindig él azon jogával, miszerint a templomot óvni kell az exkommunikált (úrvacsorától eltiltott) személyektől.⁴ Különösen igaz ez Somosd esetére, ahol napjainkban a presbitérium – természetesen a lelkész vezetésével – ekléziát szolgáltat az egyház, illetve a közösség által „megvádolt” személyek számára. Ennek oka származhat házassági kapcsolatok tisztátalanságából, családon, közösségen belüli erőszakos viselkedésért stb. Ugyanígy ha a fiatalok udvarlási szokásában kivetnivalót találnak – mára már főleg az idősebb generáció fogalmazza meg mindent, és nem az egyház – az eklézia esetleges kiszolgáltatásának kérésével, felelevenítésével „fenyegetőznek”.

Napjainkban az egyház szerepe, és ezenbelül a presbitérium közösségi életre gyakorolt hatása egyházközségenként változó. Az Alsó-Nyárádmentén a főút mentén fekvő (ezek a Nyárád jobb partjára esnek) gyülekezetek szekularizáltabbaknak nevezhetők, mint a Nyárád bal partjára eső, elszigeteltebb falvak.

³ Madar I.: 1998, 14.

⁴ Madar I.: 1998, 16.

Ha a nyugati hatásokból indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy a vizsgált térségben a modernizáció sajátos keretek közt indult meg, de semmiképpen nem fejeződött be. Ugyanakkor a nyugati vallási formákhoz való közelség nem pusztán a politikai szekularizáció eredménye, hanem a modernizációé is. Viszont a községek, falvak modernizációs hatásaiban nem mutatkoznak különösebb distanciák, talán csak intézményesített formáiban. Vagyis a „főút menti falvakban” – Nyárádkarácson, Dózsa György (Lukafalva) – találjuk az állami apparátust szolgáló intézményeket (polgármesteri hivatal, egészségügyi rendelő, rendőrség, Takarékszövetkezet, a fiatalok számára nagyobb számban létesített szórakozóhelyek stb.), ezek keretei a múlt rendszerben gyökeresedtek, s a rendszerváltás után sem vesztek jelentőségükből. Talán azt mondhatjuk, hogy az Alsó-Nyárádmente ezen térfele polgárosultabb, ebből kifolyólag hamarabb és nagyobb tömegben alakult ki itt a kétlakiság, mint a marginálisabb falvak esetében. Ebben a centrális – marginális oppozícióban léteznek különböző mentális elhatárolódási aspektusok is, a centrális jellegű mentális térképzet a marginális falvakat az „elmaradottak”⁵ kategóriájába sorolja.

Az ún. „marginális” falvknál maradvá megállapíthatjuk, hogy földrajzi értelemben vett „elszigeteltségük” folytán is jobban ragaszkodnak lokális és tágabb értelemben vett kulturális, vallási értékeikhez. Somosdon például, az istentiszteleteken való részvétel sokkal intenzívebb (éppen ezért a helyi köznyelvben az ilyen jellegű településeket *templomos* faluként emlegetik). Példaként hozhatjuk a nagyteremi gyülekezet esetét is, amely „marginális” pozíciót foglal el a térség földrajzi felosztásának szempontjából. Nagyteremi 105 fős gyülekezetéből az aktív vallási életet élők száma ugyanannyit tesz ki, mint a 320 fős lőrincfalvi gyülekezet esetében. Itt a település román (ortodox) többségű lakosaival szemben a nagyteremi magyar református közösség vallása, illetve egyháza funkciójában etnikai különállása zálogát látja.

Hamis kép lenne, ha csak a „marginális” falvak református egyházközségeihez tartozó hívek érdemeit emelnénk ki. A „főút menti” egyházközségek, a szekularizációs jegyek mellett is, igen fontos kapcsot jelentenek a helyi közösség vallási-társadalmi életében. Ezekben a közösségekben is folyamatos a hívekkel való kapcsolattartás az egyház részéről, valamint a hívek részéről az igény a hitélet gyakorlására, ugyanígy nem kisebb jelentőségű a presbitérium hatásköre, még akkor is, ha funkciójukban, hatékonyságukban eltéréseket mutatnak. Érdekes módon az Alsó-Nyárádmente azon egyházközségeiben, ahol a szekularizáció szembetűnőbb, a kis-egyházak, újabb vallási felekezetek nem tudtak gyökeret verni.⁶

⁵ A települések közötti elhatárolódási aspektusok leginkább verbális jellegűek, de vannak magatartásbeli vetületei is. Például a somosdi lakosokat „ódo valósiaknak” nevezik, a tájszólásukból adódó ó-zás végett, vagy pedig „Véckén túliaknak”.

⁶ A térség kisegyházaira, újabb keletű vallásfelekezeteire vonatkozó írástomat a közelmúltban adtam közre (Simon Zoltán: Kisegyházak és más vallásfelekezetek szerepe Nyárádkarácson község-

Vizsgált térségünkben a fiatalabb generáció körében figyelhető meg leginkább a „társadalmi idegenség”⁷ jelensége az egyházzal szemben. A térség református gyülekezetei napjainkban már tudatosabban ápolják az egyház és a fiatalság kapcsolatrendszerét. Nyáron a gyerekek, illetve az ifjak számára bibliahetet szerveznek, zene-tábort, Jézus Ház-evangélizációt, ahol műholdon keresztül történik az evangélium hirdetése. Itt a különböző települések ifjai találkoznak egymással, ahol a bibliai tanítás mellett szórakozásra és alternatív programokra is sor kerül. A magyarországi testvérgyülekezetekkel való kapcsolat során kialakuló és kölcsönös meghíváson alapuló egyházi összefüggések, rendezvények integrálják a fiatalokat az egyház szervezetébe. Az Alsó-Nyárádmentén szinte nincs olyan egyházközség, melynek ne lenne kapcsolata valamely anyaországi református gyülekezettel. A polgármesteri hivatalok által létesített anyaországi testvértelepülési kapcsolatok is integrálják az egyház szerepkörét. Tehát az egyházi és állami szféra egymásra találásának lehetünk tanúi. Rurális térségben a falutalálkozók az adott történelmi egyház és polgármesteri hivatalok közreműködésével zajlottak/zajlanak. Ezeken szinte kivétel nélkül jelen van mindig az erdélyi magyarság öntudatát szimbolizáló kopjafák leleplezése, valamint a hagyományörző néptáncsoportok műsora. Különösen erősödött mindez a millezcentenáriumi évében. A magyarországi testvérgyülekezetek láncolatának kialakulása és megerősödése szintén a gyökerekig visszanyúló azonosságtudat keresésébe, az egységes magyar nemzettudat összképébe fordul vissza. Mindez megerősítette azt a szokást, mely szerint a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával, illetve néhány gyülekezetben a vasárnapi istentiszteleten éneklésre kerül, mintegy kivonuló énekként a magyar Himnusz. A nemrég Erdélyben kinyomtatott új református énekeskönyv is tartalmazza a Himnuszt, illetve, ahogy az erdélyi egyházi körökben is hangsúlyozzák: „Nemzeti Imádságunk”-at.⁸

ben, a rendszerváltást követően. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007, 361–383.).

⁷ A „társadalmi idegenség” jelensége alatt a fiatalabb korosztály egyházzal szembeni fokozatos elidegenedését értjük. Ez a tendencia igencsak erősödött az 1990-es évek hozta modernizációs hatások következtében. Az Alsó-Nyárádmentén a konfirmáció egyfajta beavatási rítusként is funkcionált/funkcionál. A konfirmált fiatal nem pusztán az egyház teljes jogú tagjává válik, hanem a közösség felnőtt tagjainak a sorába is lép. Jelzi ezt a templomi ülésrend megváltozása, melynek során a konfirmáltak a felnőttek között foglalnak helyet. A szülők ezután engedékenyebbé válnak a fiatal szórakozását illetően, maga a fiatal pedig új státusba került a lokális tudat értékrendjében. Ez azonban együtt jár az esetek több mint 50%-ban azzal a gyakorlattal, hogy az adott személyek számára az egyházzal való kapcsolat teljesen megszűnik, legfeljebb nagyobb ünnepek alkalmával, lakodalmkor, temetéskor veszi igénybe az egyház értékrend-közvetítő szolgáltatásait.

⁸ Minden általam vizsgált egyházközség hívei maguk kérték a lelkipásztortól vasárnaponként, illetve nagyobb egyházi ünnepek esetén a Himnusz éneklését. A Székely Himnusz éneklésének bevezetését egyetlen esetben sem tartották/tartják indokoltnak. Ennek oka, hogy maga Marosvásárhely és a köréje szerveződő Alsó-Nyárádmente sem sorolható a klasszikus értelemben használt Székelyföld fogalmához – a néprajzi irodalmak zöme sem sorolja e tájegységet egyértelműen a Szé-

Néphit, népi vallásosság formái

Az Alsó-Nyárárdmente egyházközségeiben, falvaiban a népi vallásos tudatformák meglete különbséget mutat mind a fennmaradt gyakorlati formáiban, mind pedig a hagyomány szintjén. Van ahol az újszülötthez fűződő szokások köre tágabb, van ahol a rontás elleni védekezési mechanizmusok ismerete bősegebb. Ugyanakkor nagy hasonlóságot mutat falvakként a természetfölötti lények előfordulása.

Az általunk gyűjtött hiedelmek (a főszövegben kiemelten közölve) magyarázata sok hasonlóságot tartalmazhat más erdélyi vidékek református közösségeinek hiedelemvilágával. Dolgozatunk problematikája mindenekelőtt az Alsó-Nyárárdmente református közösségeiben fennmaradt hiedelmek analóg vizsgálata. A szakirodalmak által közölt hiedelemanyagból kiindulva azt mondhatjuk, hogy funkcionális értelemben a hiedelmekkel kapcsolatos új összefüggésrendszerekre nem bukkantunk a kutatás során. Az általunk megismert hiedelmek funkciói, hogy miként kerültek/kerülnek alkalmazásra, és ezek mennyiben térnek el a már ismert forrásoktól, talán új értelmezési síkokat enged kibontakoztatni. De mindezekelőtt nézzük a néphit, népi vallásosság problematikáját.

A néphit számtalan módon kapcsolódhat a valláshoz, de ami a legfontosabb, hogy a néphit az egyén, illetve a közösség igényének megfelelően funkcionál. Az Alsó-Nyárárdmente különböző vallásos vonásokkal rendelkezik, de ezek nem feltétlenül részei a hivatalos vallásosságnak. Esetünkben például nagy az egybecsengés bizonyos tisztaságra vonatkozó hiedelmek körében a cigányság⁹ és a magyarság esetében, ugyanígy az egykori görög katolikus közösség személyei által vallott hiedelmek is nagy átfedést mutatnak, amelyek az asszimiláció hatásának szélesebb és mélyebb spektrumát igazolják.

A népi vallásosság vizsgált térségünkben, mint ahogy a tágabb értelemben vett keresztény Európa paraszti társadalmaiban is, a hivatalos vallási tanítás és annak liturgiája az idők folyamán összeforrt a néphit képzeivel, annak gyakorlataival. Ezt a fajta viszonyt, az eltérő kulturális hagyományt, vallási, felekezeti hova-

kelyföldhöz –, másrészt pedig a székely öntudat, illetve a székely–magyar öntudat sem rekonstruálható teljes bizonyossággal a térségben.

⁹ Cigányság alatt a kalapos gáborok közösségét értjük. A nyárádkarácsonfalvi kalapos gáborok közössége a legpregnansabb az erdélyi kalapos gáborok erdélyi közösségén belül. Az erre vonatkozó tanulmányokat lásd az alábbiakban: Simon Zoltán: Objektív vizsgálat a nyárádkarácsonfalvi cigányság gazdasági élethelyzetének függvényében, és az ebből adódó elhatárolódási aspektusok a cigány–magyar együttélésben. In: Kultúrák Között Az I. és II. Interkulturális Diákkonferencia válogatott előadásai. Miskolc, 2004. 70–83.; Simon Zoltán: „Szappan és víz” A karácsonfalvi cigányság vallásos életének vizsgálata a Hetedik Napot Ünneplő Adventista Egyház térnyerésének vonzatában. In: Daniel Heinz – Fazekas Csaba – Rajki Zoltán (szerk.): Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára, Miskolc, 2006. 278–299.

tartozás alapján típusokba sorolja a szakirodalom, és az „...egyfajta közös európai hagyományt megtestesítő vallásosságot a kutatás népi vallásosságnak nevezi”.¹⁰

A térség fennmaradt népi vallásosságára utaló jegyek némelyike a katolikus elemekből maradt fenn, a reformáció idején öröklődött át, ugyanis a nép szemlélete nem jogi (értsd ez alatt az egyházi jogszabályokat), és még csak nem is intellektuálisan, hanem érzelmileg kívánt hasonulni mindig is a vallási dogmákhoz, elvekhez, megnyilatkozásokhoz. „A vallásosság a nép számára érzelmi kérdés, nem gondolati rendszer, hanem szublimált élet, artistikus elragadtatás, mint a középkor legjobb századaiban.”¹¹

A mágikus cselekvéssorozatok funkcionális értelemben eltéréseket mutatnak, általában minden településen létezik egy, a közösség által is kijelölt specialista. A következő interjúalanyom egyike a vidék specialistái közül. Az egyik legelterjedtebb betegségelhárító cselekményt a következőképpen adta elő:

(K – kérdés; I – interjúalany)

K. Hogyan kell learatni az árpat valaki szeméről?

I. *Vettem a sarlót, jobb kézbe vót a sarló, s a bal kezemet ide tettem [a beteg szem fölé helyezték általában]:*

*„Árpó, árpó learatlak,
kalangyábó raklak, összekötlek,
Hazamegyek, székérre kjjövök,
Feraklak, hazaviszlek,
Elcsépellek, zsákó teszlek,
Malamba viszlek, megörölek,
Magsütlek, megeszlek,
Árpó, árpó le vagy aratva.”*

K. És ez hatott?

I. *Igen, igen.*

K. És ez miképpen hat?

I. *Nem a Jó Isten agyja, hogy a földbe elvessed a magat, a magból árpó lesz. Nem a Jó Isten agyja, hogy az megnő, megéri, learatják, kicsépelik. Há nem az agyja? (N. A.)*

Az interjúalany narrációjában rejlő repertorikus szándék ez esetben több mint az alsó-nyárádmenti paraszti kultúra kontúrjaiban felsejlő vallásos hiedelem automatizmusainak kényszerű bemutatása. Az interjúalany – és az őt mint helyi specialistát megnevező személyek – elmondása alapján a természetfölöttiről való tudásanyag lehet nyilvános, ugyanis azok az emberrel kapcsolatosak, a tudás megosztása pedig a szociális háló koherenciájának egyik záloga.¹² Ez a tudás vi-

¹⁰ Bartha E.: 1998, 485.

¹¹ Bartha E.: 1980, 13.

¹² Vö. Gagy J.: 2002, 165–176.

szont valahol a társadalmi közbeszéd szerinti hiedelem és nem hiedelem funkciója közötti átmenetet képezi. Az interjúban elmondottakat egy sajátos vallási képzetrendszer jellemzi, ahol a népi hiedelem kiegészül, a vallás által is konnotált ismeretekkel, jelen esetben az isteni gondviselés egyes formáival. A *hivatalos egyházi* ismeretek és a *nem hivatalos* népi tudás ezúttal is szimbiózisban van jelen. Példánkon túlmenően, hogy ez a szimbiózis miként jöhet létre, illetve hogyan funkcionál, Bartha Elek a következő magyarázatot adja:

„...a népi vallásosság a domináns tételes vallással a tartalom-forma viszonyra emlékeztető kapcsolatban áll, annak formai oldalát alkotja. Ebbe a körbe tehát beletartozik mindaz, ahogyan a kodifikált vallás a hívek körében a gyakorlatban működik, megvalósul, természetesen felekezetre való tekintet nélkül. Annál is inkább így van ez, mivel a vallásnak a társadalomban való minden megnyilvánulását, beleértve a liturgiához még oly közel állókat is, a hívek igényei, szakrális szükségletei tartják életben. A szertartások lefolyása, a vallásos képzetek, élmények, gondolatok, a vallás erkölcsi megnyilatkozása pedig a laikusok körében mindig egyedi, specifikus, valamint egyszeri, a maga nemében megismételhetetlen. A klérus vallásgyakorlása ebből a szempontból a tartalmi oldalhoz tartozik, s gyakorlati okokból célszerű kiemelni a laikus társadalomból az intellektuális elitnek a »hivatalos« közvetlen szálakkal kapcsolódó vallásosságát is”.¹³

Hiedelemalakok A lüderc alakja

Az Alsó-Nyárádmente hiedelemvilágában a természetfeletti, emberfeletti lényekre vonatkozó megnyilatkozásoknak több variánsa létezik. Ezek a képzetek ellentmondások sorozatát vetik fel, főleg a helyzetek, személyek (itt azon személyekre kell gondolnunk, akiknek a közösség, illetve a közösség emlékezete emberfeletti erőt, képességet tulajdonít) konkrét meghatározása esetében.

Hoppál Mihály „A magyar lüderc-hiedelemkör szemantikai modellje” című írásában mélyrehatóan vizsgálja a lüderc-hiedelemkör felépítését. Jelen tanulmány a Hoppál Mihály által leírt általános *jelentés-mechanizmusokat* csak részben tudja figyelembe venni, ahhoz hogy szabályok alapján kapcsolódjunk a nagyobb egységekhez, a kutatást időben és térben egyaránt ki kell bővíteni. Egyelőre csak a megjelenési formák főbb variánsait tudjuk figyelembe venni, vagyis: „...a hiedelem szerint a lüderc bizonyos megjelenési alakja implikál egy sor más elemet, más szóval az adatközlő egy-egy megnyilatkozás összeállításakor csak bizonyos szavakat használ, csak bizonyos elemeket használja fel hiedelemtudásának. Végül külön kell összefoglalni a lüdercnek mint szere-

¹³ Bartha E.: 2006, 37.

tőnek a tulajdonságait, mert az adatközlők sokszor egy olyan történetet mondanak el, amelyben a lüderc az embert, asszonyt tönkretévő szeretőként szerepel.”¹⁴

A hiedelmek, és ezenbelül a természetfeletti lények is a közösség, egyén képzetében automatikus módon, reflexszerűen élnek, vagy csupán a cselekvő egyén számára tudatosak, a kívülálló számára pedig egyszerűen értelmezhetetlenek. A kutatás célja a hiedelmek saját kontextusában való megragadása volt.

A lüderc, az Alsó-Nyárádmentén a legtöbbet emlegetett mitikus lény.¹⁵ A lüderc körüli hiedelemkör szerkezete ennek ellenére korántsem egységes. Alakja a szakirodalmak zömében négy nagyobb tartalmi összetevő köré csoportosul: szerető/férj alakjában kísértő lüderc, a lüderc tettei, elhárítása, lüdercláng, szellem. Hoppál Mihály szemantikai leírása szintén négy alakot emel ki: állat, ember, szellem, fényjelenség. Pócs Éva leginkább a lüderc élő személlyel folytatott szexuális kapcsolatát emeli ki, illetve részletesen taglalja megjelenését fényjelenséggént.¹⁶

Az Alsó-Nyárádmentén a lüderc megjelenésével kapcsolatos elbeszélések mutatják a legegységesebb képet, minden esetben valamilyen fény, illetve tűzjelenség övezi alakját.

„Gyerekkorunkban estefelé amikor bejött a tehéncsorda, szerettünk játszódni, s na akkor jelent meg a lüderc, onnan jött a Fűzfás felől, olyan tűzes vót, s K. D.-bá ott lakott, ahol volt a Szövetkezett, egy szalmaházban, s oda bement a lüderc.” (S. J.)

„Egy este a fonóba voltunk, s leányok kimentünk, hogy végezzük el a dolgunkat, s akkor megint jött a lüderc, olyan négy-öt méter hosszú volt, s szórta a lángokat, de a feje vagy iyesmi nem látszott. De mondták, hogy a falu végén K.-hoz járnak a lüdercek, s ott aztán tényleg spirálszerűen eltűnt a szalmaházban.” (S. J.)

„Volt, hogy a Libibá utcáján jött, s mindenki látta az égő nyomtatórudat, s kiabált, hogy lüderc, lüderc. K. J. járt azt mondják és Cs.-hez.” (S. J.)

A szinte azonos megjelenési formán túl kitűnik, hogy a lüderc főleg az esti órákban kísért, a személyeket, akikhez betért, az interjúalanyok kivétel nélkül felfedik. Az interjúalanyok által megnevezett személyek, a lokális társadalomban mindig is divinációs szerepkörben léteztek. A helyiek elmondása szerint éppen ezért választotta őket áldozatul a lüderc. Az egyedüllét, a bánat, szintén előidézheti a lüderc alakját.¹⁷

Az interjúkból továbbá kitűnik, hogy a lüderc nem feltétlen a férj vagy szerető alakjában kísértő lény. A lüdercjárásban benne rejlő szexuális szándékot nem részletezik az interjúalanyok, a kutató (befogadó) képzeletére bízzák.

„Fekete úréknál béresek voltak, s apám ment disznóolni oda egyszer, éjjel három órakor. Ahogy bement az istállóba, látott egy nagy nyomtatórudat, tűzes volt. Cs.-né vitték el. Cs.-né

¹⁴ Vö. Hoppál M.: 1969, 411.

¹⁵ Keszeg V.: 1999, 81.

¹⁶ Keszeg V.: 1999, 81.

¹⁷ Keszeg V.: 1999, 81.

a béres felesége vót, s a lüdercek sokat hurcolták, vitték a fűzfásba, s na ott. ... az agyaglyukakaba verték bele, vagy pedig Bodonba, s onnan jött haza reggelente nagy bágyodtan. Annyira megszokta az ura, hogy egyszer rugdostuk az ajtót, hogy engedjenek be, s azt hitték, hogy a lüdercek, s mondta az ura Cs.-nek: »Kelj fel, jüttek a Luciferek!« (T. I.); (M. M.)

A lüderc tartózkodási helye a természet, és ezenbelül is az agyaggödör, amiből kiszokott emelkedni¹⁸ (esetünkben is ez látszik igazolódni), illetve az áldozatát is ide hurcolja. A lüderc számára a végső cél mindig az áldozat, ettől nemigen tér el. A házba általában a kéményen keresztül ereszkedik be. Azonban ez mezőségi sajátosság, más vidéken a szénapadláson, illetve az ajtón keresztül is bemehet.¹⁹

A továbbiakban azon hiedelemtöredékeket emeljük ki, melyek a lüderc alakváltoztató képességét hangsúlyozzák, ugyanis a lüderc karakterisztikailag az alakot változtató mitikus lények csoportjába tartozik.²⁰ Az Alsó-Nyárádmentén az alakját változtató lüderc térbeli és időbeli megítélése elkülönül a fenti jellemzésektől. A megmutatkozás itt rejtettebb, nem kötődik konkrét személyhez, a megjelenési formák, cselekmények pedig mindig a falu, a határ marginális pontjaihoz kötődnek. Ezen interjúrészletekben a lüderc létének igazolása a cél, éppen ezért a cselekménysort több személlyel hozzák kapcsolatba, a közösség által is ismert, használt helyhez/térhez kötik (a vizsgált területen ilyen a Marosvásárhelyre vezető erdei/mezei útvonal melletti Szilas nevezetű mocsaras terület).

A lüderc alakváltozáskor ölthet csirke-, férfi- és női formát, illetőleg imbolygó fény, mocsári láng formájában is megjelenhet, de más mitikus lényekkel is affinitást mutathatnak.²¹ A lüderc lehet egyszerre állat, ember és fényjelenség, akár átváltozás nélkül, mindez a lényegéhez tartozik.²²

„Édesapám régebb székérrrel vitte be a cukorrépát Vásárhelyre, naponta kettőt is fordult, s az utolsó má este volt, s azt mondta öregapám: menj, mer én megyek elődbe, ne félj a lüdercektől, mert a Szilasnál volt egy lápos hely, s ott bizony sokan beleestek abba lápba... s ott a lüdercek, ott táncoltak, s úgy megijedtek az ökrök, hogy szinte oda bele futottak. S akkor nagy zene volt, s Édesapám nagyon megijedett, az ökrök nem léptek egyet sem – ez nem hazugság volt, fiam – szellemek, kísértetek voltak. Tehát régebb volt, én láttam a szememmel. Egy olyan volt, fiam, mint a nyomtatórúd, s szórta a lángokat, de az aludt is ki, de az egy tüzes..., mint egy eleven szél olyan volt, s ment olyan magasságban, mint egy helikopter. S akkor úgy megijedtünk... de mondom el, hogy már apáméktól ballottuk a lüdercet. S ezt én láttam, má húszéves koromban, s gyermekkoromban is.” (S. J.)

„Édesanyám mesélte – ez még az 1800-as évek végén volt – hogy látták az égő nyomtatórúdat a somosdi határ felett, mindenki azt mondta, hogy lüderc volt. En is ilyet lát-

¹⁸ Keszeg V.: 1999, 82.

¹⁹ Keszeg V.: 1999, 82.

²⁰ Keszeg V.: 1999, 81.

²¹ Dömötör T.: 1981, 76–79.

²² Dömötör T.: 1981, 76.

tam gyerekkoromban, az 1941-ben volt, ez igaz volt, csak nem hiszi senki sem, hiába mondom... ez má' azóta nem jelenik meg, hogy elavult, azt nem tudom. De azért mondom, hogy ez nem olyan... UFO-jelenség, hanem ez igaz volt, ezt akkor tudtuk mi.” (S. J.)

Az alakját változtató lüdercet általában konkrét személyekhez kötötte a közösség, akiknek emberfeletti erőt tulajdonított. Ipolyi Arnold az alakváltozás képességét a lélekvándorlás képzetével hozza kapcsolatba.²³ Dömötör Tekla az animizmus világával azonosítja az átváltozás, metamorfózis kérdéskörét, illetve megjegyzi, hogy itt nem többlényegűségről van szó, hanem szándékos átváltozásról.²⁴ A hiedelmek közül sok a honfoglalás korára vezethető vissza, vagy a középkorból is származhatnak, illetve lehetnek helyi keletkezésűek is.²⁵

Az Alsó-Nyárádmentén, a Mezőséghez hasonlóan, az alakváltozást esetenként a prikulics köré szerveződő hiedelemmel hozzák kapcsolatba.

„Nyárosnál is voltak prikulicsok – olyan rossz emberek voltak – egész éjjel zenéltek. Én se láttam, s a szüleim sem mondtak róla semmit, de féltek tőlük.” (S. J.)

„A Nyáros-hídja arról nevezetes – hallattam én az idősebbektől –, hogy ott járnak a lüdercek, ilyen prikulicsok. De ott régebb nem is vót ház, mint most, hogy majdnem összeragadat a két falu, az utolsó ház a Fogarasi Jóska bácsiéé vót, má' más ház nem vót, csak a nagy pusztaság, tényleg lehetett félni is. S ott járt egy malacas kocávól, malacas koca alakú, úgy mondták, hogy: szellem, prikulics. S aztán az, akivel találkozott, onnan menekülni nem tudat, még a legények is ritkán jüttek másik faluból, hogy udvaroljanak, mert féltek a Nyáros-hídnál a malacas kocától. Aztán, hogy mennyire vót ez tökéletesen igaz, azt nem tudam.” (S. L.)

„Ez a lüdercjárás má' fehér lóva történt, hogy N. K. bácsi esetleg ijesztette a nőket, mert ezelőtt jártok fonni, kötni s varrni egyik a másikhoz téli esténként. Aztán vótak fársángok, s azzal is ijesztgették az embereket. S ez a fehér ló mindig nagy kalumppal [vágatva] úgy járt, úgy ütötte magát, tisztán el lehetett képzelni, hogy ló szalad utánod..., s az a nőszemély persze megijedett, s trappba futat, hogy elérjen a kapuig, ahová be kellett mennyen, s nagy libegve elmondta, hogy utána szaladatt a lüderc. S akkó kiment a gazda, mint például nálunk mikó jütt K. L. nénéd s mondta, hogy utána is futat a lüderc lóháton, s akkó apám kiment, de nem vót semmi sehol. Na ezek vótak a lüdercjárások. Úgy, hogy ezelőtt vót ilyen.” (S. L.)

Az ide vonatkozó, viszonylag gazdag hiedelem mellett az Alsó-Nyárádmentén megkopni látszik a prikulics fogalma, annak ellenére, hogy a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint is több szinonimája létezik (prikulits, prikolics, pirikulics, pirkorics, prikulics, pirkalics, purkulics, trikolics).²⁶ A prikulics szó román eredete vitatott (eredetileg a szláv *vîr colac*: küldött farkas szó-

²³ Keszeg V.: 1999, 26.

²⁴ Dömötör T.: 1981, 75.

²⁵ Bartha E.: 1998, 482.

²⁶ Keszeg V.: 1999, 29.

ból származhat, azonban e kapcsolat mindmáig tisztázatlan) a magyar alakváltozatok mégis a román nyelvjárási sajátosságoknak, annak megfelelően magyarázható, illetve ezek többszörös átvételére utalnak.²⁷

Az alsó-nyárádmenti alakváltozásokról szóló hiedelmeket összefüggésbe hozva a mezőségi hiedelmek azon szegmenseivel, melyek a prikulics ismertetőjeleit erősítik, az alábbiak tűnnek fel. A prikulics alakját akkor nyeri vissza, ha átváltozásának ideje lejárt, illetve ha vért lát, vagyis ha adott esetben megsebzik. A saját vagy az áldozat vérének látványa is visszaváltoztathatja emberre.²⁸

„Zs. K. átváltozott csitková, s három fiatal ember, mint te, rávették magukat, hogy állj meg világ, szúrjuk meg, szerencsére, hogy jobb felit érte a kés, nem a bal felit, ledobta a bőrt, s há ZS.K. vót. S ilyen nem égy vót. De most nincs.

K. Most miért nincs?

I. Miért nincsenek! Me azé nincsenek, hogy nem vették ától az örökséget! Érted, me ő át ke agyja valakinek.

K. És, hogy tudja átadni?

I. Úgy, hogy ötet mikó átéri, eléri ötet, há ő át ke ölelje, addig amég ő átváltozik.

Az ilyen átváltozott emberről azt mondták, hogy bal kézt kell feléje ütni, meg kell vérezni bal kézt s akkó megszólal, s az ember megtudja, hogy ki az.” (S. L.)

A prikulics átváltozásakor, ha emberrel vagy állattal nem találkozik, aki vagy ami megsebezne, akkor többnyire határon pusztul el, melynek során a bőr és a hús leszárad testéről.²⁹ Egyértelműen erre utal az alábbi interjúrészlet is:

„M. Gy.-nek az anyja is átváltozott, az olyan vót, mind égy számár, s ement, átmentek Teremibe a csordávo, a juhakhaz... s ott keresztülment, elérte Széplakát... de még nem vót átváltozva, s belébukatt a vízbe, köröztették a gyermekei, s há az ábrázottja má annyira le vót sorvadva, hogy ráismertek. Négy lábó vót, rendesen négy lábó vót.” (N. A.)

Az erdélyi hiedelemkörben előforduló prikulics leginkább a magyar csordás-farkas alakjával azonos. E hiedelemkör a 20. századtól kezdődően egyre jobban megfásul.³⁰ Napjainkban éppen ezért a prikulicsot egyértelműen nem nevezik farkasnak. A hiedelemkörök megbomlása következtében az elbeszélésekben leginkább a természetfölötti erővel bíró személyeknek tulajdonított örökletes betegségek, személyiségzavarok vagy valamilyen testi mutációval együtt járó betegségek felfedése szolgál alapul az alakváltoztatás képességére.³¹ A magyar hiedelem természetfeletti lényeknek legtöbbje ugyanis félelmetes, de legalábbis ambivalens.³²

²⁷ Keszeg V.: 1999, 25.

²⁸ Keszeg V.: 1999, 29.

²⁹ Keszeg V.: 1999, 29.

³⁰ Keszeg V.: 1999, 33.

³¹ Keszeg V.: 1999, 34.

³² Dömötör T.: 1981, 73.

„P. I. is az vót, vett két kórét, s az olyan nótákat le húzott vele! Mikó má kezdett vénülni, mikó má nebezébb vót a sorsa, akkó zárto bé a felesége a szobábó, hogy ne csinálja.” (N. A.)

„Menj el E.-hez, s annak az anyja él, s fonó vót, nagy fonó vót, s járt ő is, s hát kérlek szépen ott a liba minden este ült a kemence mellett, két hónapon keresztül, s az a liba minden este elment onnét, s E. vót ez. Nézd meg, most is él, de nincs az egész asszony ötven kiló, most is mikó éri el, zárják bé. S ő mikó kiment akkó átvátózott, s mikó visszajött, akó ő vót. Tele vót a foga rongydarabaka, csipet, há anyámat is megcsipte.” (N. A.)

A boszorkány szintén bírt az alakváltozás képességével. Leggyakrabban béka, kutya, macska, ritkábban madár alakjában jelent meg. Az alakváltozás módja azonban legtöbb esetben ismeretlen.³³ A kutatás során csupán két településen sikerült olyan hiedelmet gyűjteni, amely a békává, illetve a kutyává változás ismeretét erősíti.

„Itt vót P. J. s az áttudat változni békának, de az minden regge a Véckén egy keréke ment a víz tetején, a seprűve hajtatta magát, S regge kiengedett haja jütt az után befelé, s énekelt.” (F. I.)

„Én azt csak halottam, hogy I. J. az kutyává változat, s meg tudta fejni az ekevasat – ez volt a kuruzsmány –, s akkor ezzel elapasztatta a tejet.” (S. J.)

Az Alsó-Nyárádmentén a „boszorkányos emberek” közül legtöbben férfiak voltak. A boszorkány tudása, tudásának érvényesítése e közösségek tudatában is a mítikus lények negatív, ártalmas tevékenységei köré csoportosul. A boszorkány legtöbbször a tehén tejét apasztotta el.

Régebb úgy vót... hogy A-bá evite a tehén tejit, tehenye nem vót, érted!?, de úgy fejte a kertet regge, hogy öt perc alatt teli lett a veder. Vette a seprűt, bé ide a lábó közi, ráült, s úgy ment lefelé, mintha hajtatták volna.

K. Férfi volt?

I. Férfi. Szellemi dolog vót, most nem lehet ilyen hallani.” (N. A.)

Rontás, rontás elleni védekezések

„A ráimádkozások szövegében legtöbbször egyházi képzetek is megcsillannak. Ez azt bizonyítja, hogy az ősi magyar gyakorlat átalakult, keresztény elemekkel gazdagodott, másfelől pedig a középkori liturgia ördögűző készsége a néphagyományba is utat talált. A tudomány, vagyis a ráimádkozásra való koncentrált készség akárkinek nincs birtokában. Öröklődik, de legtöbbször nem a családban, hanem átadással.”³⁴

³³ Keszeg V.: 1999, 41.

³⁴ Bálint S.: 1981, 9–10.

A rontásnak, a rontás elhárításának több formája maradt fenn az Alsó-Nyárádmentén. A térségben egyes rontáselhárító funkcióért felelős specialisták gyakorlata megszűnni látszik. Az *igézés* (szemmel verés) képességével már a születéstől fogva rendelkezni kell, vagy ritkábban beavatás során juthat hozzá a személy. A képesség meglelte egy rejtett, belső erőt feltételez, amely a pillantás során, a szemén keresztül hat. Az igéző akaratlanul is árthat „kiszemelt” áldozatának, vagyis a szemmel verés mindig valamifajta szemkontaktust takar.³⁵ Az Alsó-Nyárádmentén az igézés szintén a szemén, tekinteten keresztül történik, azonban az igézőnek nem tulajdonítanak különös képességet, vagyis gyakorlatilag a közösség tagjai közül bárki verhet szemmel. Az igézés megelőzését, elhárítását, vagyis a szenes víz vetését éppen ezért bárki végezheti. A szemmel verés „képességét” ennek ellenére leginkább az idősebb személyeknek tulajdonítják. Legtöbb esetben a fiatal lányok, fiúk azok, akiket szemmel vernek. Mindez szándékos szemmel verést enged feltételezni, amely mögött túlzott szexuális vágy is feltételezhető. Róheim Géza az igézés egyik okaként szintén a „kiéhezett állapotot” említi.³⁶

„A vízvetés csak akkor bizonyosodik be, ha meg vagy igézve. A pohárbó tesze egy kis vizet, de úgy, hogy háromszor töltöd. Akkor kiteszel kilenc szál gyufát, s azt egyszerre meggyújtod, a pohár felett ég el, s a feje beleesik magától (...), s akkor háromszor vetsz rá keresztet: »Kigyó fasza szeme közti, aki ezt a gyereket megigizja! Ezután megnézed, hogy hány gyufafej ment le, s ha lemegy három-négy (...), ha több ment le, akkor férfi igézte meg, s ha kevesebb, akkor nő igézte meg. Kimész s a háztetejére felöntöd háromszor (...) én csak a ház tetejére szoktam [ugyanis van, aki az udvarra is önt a megvetett vízből]. Aki megvan igézve, három kortyot kell igyon, keresztet kell kenni a homlokára, a tenyerére s a hasára. Én ezt az öregektől, a vénasszonyoktól tanultam. De mindenki veti, sokszor a családba is.” (S. A.)

A „hirtelen ijedtség” elhárításának gyakorlata az önöntés. Ennek falvakként léteznek specialistái, vizsgált térségünkben mind a mai napig gyakorolják. Talán érdemes kiemelni Somosdot, illetve Kisgörgényt, ahol mind az önöntés specialistái, mind pedig a gyakorlat szélesebb társadalmi spektrumot kapott. Az önöntést mint rontáselhárító gyakorlatot leginkább olyan specialisták végézik, akiket erre a közösség kijelöl. A specialisták képessége napjainkban rejtett módon, zártabb térben és időben van jelen. A társadalmi közbeszéd már nem hozza felszínre e tevékenység formáit. A tevékenység napjainkban a specialista és a hozzáforduló személy szigorú titoktartása mellett jöhet már csak létre.

„K. Hogyan történik az önöntés?

I. Nem olyan nagy dolog vót, csak én letakartam az illetőt... egy leánykó megijedett a macskáától, úgy megijedett, hogy visított fel, kihozta ide, háromszor vetettem s eltűnt... leültettem a székre, rátettem egy fehér lepedőt, s az őnt megolvasztattam egy pléhtányérba, s a csészébe tet-

³⁵ Keszeg V. 1999, 68.

³⁶ Keszeg V. 1999, 68.

tem vizet, s az kimutatta, amitől megijedett. Kimutatta a koporsót is, s a macskát is, kicsi feje vót, s teste, s farka.

K. Kell-e valami szöveget hozzáfűzni?

I. *Csak annyit, hogy agyja a Jó Isten, hogy amitő megijedt, mutassa ki.*

K. Ön a Jó Istenhez imádkozik, és miért?

I. *En a Jó Istenhez imádkozom. Má még én is féltem egy időben, de nem kell.*

K. Szükség van-e különös képességre az önöntéshez?

I. *Fohysfalván Cs.-né volt, nem volt különös képessége, de mintha nem helyes lett volna. Há szegény Irén [öt leginkább jósnőnek tartotta a közösség] má ő sem vót helyes, me neki a tudásó má benne vót.*

K. Megszállták a gonosz erők?

I. *Meg! S akkó egyszé elesett. A kuruzsló szertelen, a szoknyájó alatt nincs asónemű.*

K. És miért nem viseltek alsóneműt?

I. *Azé me a kuruzslót mikó éri e, arra má nincsen gondja, vagy hogy ő neki má mucskos valamije.” (N. A.)*

Az alsó-nyárádmenti falvak némelyikében a természetfölöttire irányuló hiedelmek megkoptak, de a női nemiséggel kapcsolatosak, valamint az újszülöttre vonatkozó hiedelmek elevenen élnek. E hiedelmek időbeli funkciója a leglényegesebb, ugyanis a születés utáni hathetes periódus az, amikor hatásukat kifejtik, illetve az elhárítási gyakorlatok ebben az időintervallumban működnek. Az Alsó-Nyárádmente református falvaiban régebben az újszülött gyermeket hathetes korában megkeresztelték. Azt tartották, hogy a még meg nem keresztelt gyermekben kárt tehetett az ördög, illetve ellophatta. A nők tisztátalanságát övező szokások részben napjainkban is léteznek, a második világháború utáni egy-két generáció sokan még őrzik.

„Amíg a gyermek a hathetet bé nem tölti, s mondjuk az anyja e megy otthonró, a seprűt az ajtónak ke támosztani, hogy az ördög e ne vigye.” (M. M.)

A hat hét során az anya tejének elapasztása, elapadása ellen több védekezési mechanizmus létezik. *„Ha az anya mondjuk egy patak mellett megy e, akkó abba mártsó bele a lábát, hogy ne hagyja el a tejét. Amíg a gyermek a hat hetet bé nem tölti, nem szabad vele sehová menni, me bármi baj érheti. Az anya a hat hétbe nem mehet a kútra vizet merni, me elapadhat a teje, s a víz is megbogarasadhatik”. (T. I.)*

„A menstruált nő nem szabad meglátogassa a hat hétben levő asszonyt, kishabát, mert annak sebes lesz, úgy mondták orbáncos lesz a feje. A beteg asszonynak a hathetes ágyára nem szabad ülni, mert elviszem a tejit.” (S. A.)

A halotthoz fűződő hiedelmek a vizsgált térséget egészében nézve rendszertani szempontból hézagosak. Szociokulturális értelemben vett koherens halott-

kultuszról³⁷ (ahol kulturális értelemben céltárgyak és adott szerepkörök egzisztálnak) az Alsó-Nyárádmentén nem igazán beszélhetünk. A halotthoz fűződő hiedelmek sorában azok a legerősebbek, amelyek az egyén (családtag, rokon, hozzátartozó) és a közösség (a helyi közösség egész spektruma) érzelmeinek kinyilvánítási módozatait takarják, illetve amelyek a halottal való kommunikációs feltételeket szabályozzák.

Az Alsó-Nyárádmentén jelenleg is a háztól temetnek. A virrasztásnak nagy szerepet tulajdonítanak, amikor a családon túlmenően a közösség tagjai is búcsút vesznek az elhunyttól. Ennek legáltalánosabb példája, hogy a közösség tagjai külön-külön bevonulnak a ravatalhoz, megnézik a halottat. Fontos a halott testtartása, végtagjainak lejtése a koporsóban, ugyanis ha a falu „alszegére” néz a halott, akkor onnan visz magával valakit, ha a „felszegre”, akkor pedig ott hal meg valaki hamarosan. Ha „megfiatalodik” a halott a koporsóban, akkor legközelebb fiatal hal meg. Tehát a halottal való kommunikálás még ebben a stádiumban fennáll. Feltételezésünk szerint ugyanezt a célt szolgálta a halott lábánál elhelyezett asztalon a kártyázás (a szokás Somosdon nemrég számolódott fel), amelynek során a halott lelkét fogva tarhatták, egészen éjjelig, ekkor pálinkát és kenyeret szolgáltak fel a kártyázó személyeknek, akik egy-két zsoltár eléneklése után távoztak. A virrasztás során történő kártyázás elterjedt jelenség az egész Alsó-Nyárádmentén, azonban mára a halottas házból kiszorult, és a szomszédos házaknál történik. A jelenségre konkrét magyarázatot a helybeliek egyetlenegy esetben sem tudtak adni, azonban erős hagyománynak tartják, amelyen maga az egyház és annak képviselői sem tudnak változtatni. Az alsó-nyárádmenti falvakban a virrasztás során nemegyszer tanúi lehetünk a siratásnak, ahol az egyszavas megszólítás funkcionál: „édesanyám”, „édesapám”. Mindez a nők repertoárja, s ezt általában a közösség megköveteli, mely utána kibeszélésre kerül. A család tagjainak siratásába nem egy esetben bekapcsolódik a közösség valamely tagja, akik váltakozóan felelnek egymásnak, recitáló hangon.

A halott visszatérése, kísértése elleni védekezések legáltalánosabb formái, hogy temetéskor rögöt dobnak a sírba, hogy ne álmódjanak a halottal. Ugyanígy a koporsó elhelyezése után egy darabot leszakítanak a szemfedélből, azt elfüstölve belélegzik, hogy ne kísértsen a halott. Somosdon a közelmúltban még élt a szokás, hogy miután a halottat a kapun kívülre vitték, a koporsóból forgácsot dobtak a kapu bejárata elé, hogy a halott ne járjon vissza.

Az átoktól való félelemnek egyéni és közösségi szintjei egyaránt ismeretesek. Az átkozódásnak egészen hétköznapi formái is funkcionálnak (szülői átoktól való félelem stb.), azonban témánk szempontjából relevánsabb, ha az átokmondásnak

³⁷ Vasile Popp a halottkultusz egyik lényegi ismérvének a következőt tartja: „A néprajzi-antropológiai szakirodalom szerint a halottkultusz a kultúra összetett céltárgyakkal és többszereplős szerepkörrel rendelkező területe. (...)” Pop, V.: 2006, 47.

egy magasabb szinten történő szerveződését ismertetjük, és pedig az úgynevezett „megcsináltatást”, amely a helyi, legközelebbi román pap (ortodox lelkipásztor) szolgálatát igényli. A közösség tagjai a „megcsináltatás” során személyes indíttatású problémáikra keresnek orvoslást, és teszik mindezt egy szabályaiban és normáiban jól megalapozott átjárási (felekezeti, dogmatikai) technikák között.

A helyi református hívek és az ortodox egyház közötti átjárási technikákat a két felekezet között meghúzódó valláspolitikai szuszpenzivitás egyáltalán nem akadályozta. Minden bizonnyal az ortodox egyház képviselőjében rontás- és rontáselhárító gyakorlatokat végző „román pap” személyét könyvelhetjük el a legerősebb román hatásnak, mely a romániai magyar népi kultúrát érte. De lássuk, hogy mit takar mindez? *„A cselekvés motivációja vallásos. Egy ambivalens meggyőződés húzódik mögötte. Különösen a román lakosságot jellemzi az a hit, hogy minden rossz elszabadult, az emberi gonosztságot, a csapásokat kiváltó dracu, satana, necurat (ördög, sátán, tisztátalan) műve. Ezért gyakran a gonosztevéket is sajnálkozva nézik, mert akarata ellenére, a gonosz hatása alatt cselekszik. Más oldalról pedig az isteni gondviselésbe vetett hite tartja ébren a hiedelemkört, az, hogy a gonosz megfékezhető, a baj korrigálásához isteni segítségre van szükség.”*³⁸

A román paphoz általában a közösség nőtagjai fordulnak, sok esetben magukkal viszik közeli hozzátartozójukat, bizalmasukat, akik kizárólag női személyek. A román pap szolgálatának igénybevételét legtöbb esetben a személyes, illetve a közösségi viszályok generálják. A családi körben kirobbant (ideértve az oldalági rokoni kapcsolatokat is) viszály éppen annyira kiváltó oka lehet a „fekete mise” kérésének, mint a helyi társadalom különböző konfliktusos helyzetei. A konfliktusos helyzeteken túl egyre gyakoribb, hogy feleségek alkoholista férjükhöz „megsegítése” céljából, illetve házasságtörés esetében a hűtlenség állapotának felszámolása érdekében fordulnak a román paphoz.

A „fekete mise” kérése, vagyis a „megcsináltatás” a pozitív életvitel irányába történő befolyásolási szándék, illetve a „bűnös” élet felszámolására tett erőfeszítés elsősorban. A közhiedelemmel ellentétben vizsgált térségünkben a „fekete mise” kérése mögötti szándék inkább segélyhívó (a természetfölötti erőket pozitív értelemben felhasználó), mintsem inkulpáló (negatív erők felhasználásával történő megfélemlítés) magatartás.

A román papnak olyan erőt tulajdonítanak, aki előre meg tudja mondani a hozzá forduló személy panaszát, ugyanakkor meg tudja állapítani annak igazságtartalmát, és ennek függvényében vállalja a mise kiszolgáltatását.³⁹

A misét kérő személynek bűnt kell fogadni, heti két-három alkalommal. Ilyenkor az étel, ital megvonása az állatokra is vonatkozik, amely árulkodó jel lehet a közösség számára. A fekete mise kiszolgáltatásának ténye ritkán válik nyil-

³⁸ Keszeg V.: 1999, 58.

³⁹ Keszeg V.: 1999, 58.

vános társadalmi párbeszéddé. Ha mégis, akkor a misét kérő személy, illetve maga a célszemély a közbeszéd hálójában ideig-óráig rejtve maradnak. A nyilvános kibeszélés általában akkor következik be, ha valamelyik fél életében hirtelen (pozitív vagy negatív irányú) változás következik be.

A felek viszonyában beálló negatív tendencia, hirtelen beálló „sorscsapás” az az esemény, amely a közbeszédben mozdulatba hozza azon asszociációt, miszerint a román pap boszorkány és varázsló is egyben. Maguk a konfliktusos helyzetek a közbeszédben ilyenkor központosulnak, illetve gyakran elszíneződnek, ugyanis a rejtettből lesz nyilvános, vagyis olyan kommunikációs folyamat, amely több rétegre bontható.

Gagy József a rontást mint cselekményt a következőképpen magyarázza: „*A rontás eset kifejezést, Larner nyomán (an act of witchcraft), Pócs Éva használja: általában egy egyéni élményen alapuló memorat, amit az áldozat vagy ismerőse, családtagja, szomszédja beszél el.* A boszorkányperek anyagában a tanúk a rontás esetet – saját tapasztalataikat és hiedelmeket – közösségük hagyományos elbeszéléskultúrájának narratív sémái szerint mondják el: lényegében memorat fokozatú hiedelemmondákat mesélnek. A narratív sztereotípiák szimbolikus kifejezési módja a valóság tükrözésének különböző szintjein van a konkrét és az absztrakt, az egyes és az általános között. Változó mértékben tükrözik tehát a konkrét valóságot: esetünkben a tényleges lezajlott interakciók mikéntjét, a rontást indukáló valóságos konfliktusokat.”⁴⁰

A következő interjúrészlet szintén egy, abból az egyéni élményen alapuló memoratból, amelynek eredeti konfliktusalapja egyáltalán nem biztos, hogy összefüggésbe hozható XY halálesetének körülményeivel, illetve bármiféle rontással, hanem a közösség elbeszélésének azon narratív sémáira épül, amelynek során a „fekete mise” kettős, pozitív és negatív tendenciózus alapjait követi, vagyis diverziós jellegű, követve a mindenkor közbeszéd hangulatát. Erre utal interjúrészletünkben a „nem hallattad” kifejezés.

„K. Tudja-e, hogy zajlik a fekete mise?”

I. *A fekete mise úgy zajlik, kérek szépen, hogy emész a templomba, s letérnyes, a pap elejedbe áll, s van a papnak a palástó, s leborít, s akkó tesz a fejedre egy könyvet, abbó a könyvből ő imádkozik, tartsa a misét, rendesen, szabályosan. Mikó kilenc mise lejárt, akkó fogot.*

K. Mit tud a fekete miséről, igaz, hogy halált is okozhat?

I. *Há nem hallattad, hogy A dagasztás közbe meghalt, úgy téstás kézzel, mint az anyja.*⁴¹

⁴⁰ Gagyi J.: 2002, 178.

⁴¹ Interjúalanyomat ezúttal szándékosan nem nevezem meg, mivel nyilatkozata a helyi társadalom közügyeit is érintheti.

Összegzés

A dolgozatban közölt hiedelmeket nem kívánom a „nem hivatalos” vallás és a „hivatalos vallás” közötti terminológiai metszéspontokba helyezni, illetve ezeket egyik vagy másik kategóriába sorolni. A közölt hiedelemformák túl azon, hogy vallási képzetekről is árulkodhatnak, emóciók, visszaemlékezések, mentális narrációk, így hát egyedi és specifikusak is. Éppen ezért a hiedelemformák szegmenseit igyekeztünk külön-külön taglalni, egyfajta rendszerbe állítani, mintha egy mozaikképet raknánk össze, amelyeknek egyes elemei megkoptak, mások alakjukat veszítették. A népi és az egyházi eredetű elemek leválasztását ezúton nem tekintettem feladatommak. A közölt hiedelmek tartalmi és formai elemei napjainkra annyira egybemosódtak, illetve korpuszunk szerény volta sem engedte meg, hogy bármiféle szemantikai modellt felállítsunk. Az Alsó-Nyárádmente vallásosságának ily módon való leírása legjobb tudomásunk szerint még nem történt meg. A régió vallásosságára (ez alatt az egész Nyárádmentét értem) vonatkozó néprajzi írások viszont bőségesebbek.

Az összegyűjtött hiedelemanyagok repertoárja olykor-olykor túlmutat az egyéni élettörténetek interpretációs stratégiáin, a szövegek mögött a lokális történelem, a kollektív életvilág újrendezésének stratégiái tapinthatóak. A hiedelmek megértése mindig megkívánja azt a közeget, ahol újratermelődik, jelenvalósága pedig idő és tér, valamint személyek függvénye. Jelen kutatásunk ennek függvényében egy nagyobb időintervallumban, több forrással, személlyel történő kutatás előfutárának tekinthető.

Irodalom

BARTHA ELEK

- 1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy Zemplén megyei faluban. Debrecen.
 1998 Néphit és népi vallásosság. In: Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór. Budapest, Osiris Kiadó, 470–505.
 2006 Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége I. Vallási terek szellemi öröksége. Bölcsész Konzorcium, Debrecen

BÁLINT SÁNDOR

- 1981 A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok. Budapest, Magvető.

BENKŐ SAMU

- 1972 Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen. Bukarest, Kriterion.

DÖMÖTÖR TEKLA

- 1981 A magyar nép hiedelemvilága. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

HOPPÁL MIHÁLY

- 1969 A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia*, LXXX. Budapest, 402–417.

KESZEG VILMOS

- 1999 Mezőségi hiedelmek. Marosvásárhely, Mentor.
2003 Hiedelmek kora – korunk hiedelmei (Forrás: <http://www.korunk.org>).

MADAR ILONA

- 1998 A sóvidék vallásosságáról. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

VASILIE POP

- 2006 Temetkezési szokások az erdélyi románoknál, 1871. *Obiceiuri de înmormântare la românii ardeleni*, 1871. Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 10., Budapest.

Zoltán Simon

RELIGIOUSNESS AND FORMS OF BELIEFS IN *ALSÓ-NYÁRÁDMENTE*

In my essay I intend to examine the types and aspects of the existing forms of beliefs in the communities with a Reformed majority in *Alsó-Nyárádmente* (Maros County, Romania). The research was conducted at several different points in time, and the choice of the interviewed people as well as the spontaneous conversations was determined by the forms and the temporal place of the beliefs. The beliefs collected during the research can be divided into two larger thematic units: the intention of creating myths, the knowledge about supernatural creatures and the techniques of defense in social (everyday) life – and the knowledge about irrational motifs of thinking and behaviour and the practice of avoiding bewitching.

The classification on the forms of beliefs mentioned is based on the analogical examination of the thematic reference books. The forms of the beliefs I have collected have common features with the beliefs from the region called *Mezőség*. During the introduction of the beliefs, I attempted to remain in the socio-cultural field of this region, so I considered the demonstration of the social and religious background of the communities very important in order to get know the forms of beliefs.

Interjúk jegyzéke

	Időpont	Interjú fajtája	Interjúalany	Rögzítés módja
1.	1996. július	Félig strukturált	Simon Lajos (született: 1935-ben)	Hanganyag
2.	2003. szeptember	Félig strukturált	Simon Julianna (született 1922-ben)	Hanganyag
3.	2004. április	Félig strukturált	Magos Mária (született: 1926-ban)	Kézirat
4.	2004. április	Félig strukturált	Tóth Ilona (született: 1917-ben)	Kézirat
5.	2004. augusztus	Félig strukturált	Nagy Anna (született: 1928-ban)	Hanganyag
6.	2006. december	Félig strukturált	Simon Anna (született: 1950-ben)	Hanganyag

E számunk szerzői

2009/1.

CSÍKI TAMÁS

történész, egyetemi docens

Új és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Miskolci Egyetem

csikit@freemail.hu

SIMON ZOLTÁN

néprajzkutató

PhD hallgató

DE Néprajzi Tanszék

nyarad1@freemail.hu

ERŐS VILMOS

történész, egyetemi docens

DE Történelemtudományi Intézet

eros.vilmos@gmail.com

Megjelent internetes oldalunk

Honlapunk a *Néprajzi Látóhatár* évfolyamaihoz
biztosít hozzáférést elektronikus formában
és a *Györffy István Néprajzi Egyesület* tevékenységéről tudósít.

Honlapcím: www.neprajzilatohatar.hu

Szerzők figyelmébe!

A közlésre szánt cikkek, tanulmányok formai követelményei:

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, a képeket, ábrákat csatoltan .jpg formátumban mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A tanulmányhoz kérjük csatolni a 150-180 szónál nem hosszabb rezümét (lehetőség szerint angol nyelven),
4. emellett a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, postai és **elektronikus címét**, valamint munkahelyi beosztását.
5. Felhívjuk szerzőink szíves figyelmét arra is, hogy a jegyzeteket és az irodalomlistát a folyóiratban alkalmazott formában adják meg.
 - Lábjegyzet
Györffy I.: 1943, 36.
 - Irodalom
Györffy István
1943 Magyar falu, magyar ház. Budapest, Turul.
6. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben szerepelnek a periodikában.

A szerkesztő postacíme:

Keményfi Róbert

DE Néprajzi Tanszék

4032 Debrecen

Egyetem tér 1.

Tel.: (0036) 52/489-100/22249

Fax: (0036) 52/512-958

e-mail: rokemenyfi@yahoo.com

neprajzilatohatar@gmail.com

A folyóirat terjesztésének szervezése *elkölönül* a szerkesztőségi munkától. A terjesztéssel kapcsolatos kérdésekkel, után- és megrendelésekkel forduljanak a Györffy István Néprajzi Egyesület elnökéhez, Bodó Sándorhoz.

DR. BODÓ SÁNDOR

főigazgató

Budapesti Történeti Múzeum

1250 Budapest Pf. 4.

Tel.: (0036) 1/225-7809

Fax.: (0036) 1/487-8872

e-mail: bodo@mail.btm.hu

ETHNOGRAPHIC HORIZONS

A Periodical Published by Györfly István Ethnographical Association
Volume 18 Number 1 (2009)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

Editor

RÓBERT KEMÉNYFI

Head of the Editorial Board

ZOLTÁN UJVÁRY

Members of the Editorial Board

DÁNIEL BÁRTH, MÁRTA FATA (Tübingen), VILMOS KESZEG (Koložsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Beregszász), VERONIKA LAJOS (Debrecen/Iași), KÁROLY LÁBADI, JÓZSEF LISZKA (Komárom), GYULA VIGA

Editorial Secretary

MÁTÉ KAVECSÁNSZKI, MÁRTA SZÁSZVALFI

Copy Editor

JUDIT MAROSI

Translation

VERONIKA LAJOS

Proofreading

PÁL CSONTOS

Technical Assistant

ÉVA BIHARI NAGY

Cover design by:

CSABA DALLOS

Publication Sponsored by

National Cultural Fund

Ministry of Cultural Heritage Museum Department

Published by

SÁNDOR BODÓ, President of Györfly István Ethnographical Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Folyóiratunk a térségünkben együtt élő nyelvi, etnikai, vallási közösségek tárgyi-szellemi hagyatékát elemző, az asszimilációs, akkulturációs, integrációs folyamatokat értelmező írásoknak biztosít többnyelvű fórumot. Nem csupán térbeli és tárgyköri változatossággal, hanem különböző generációs nézőpontokból mutatja be a folytonosan alakuló Közép-Európa néprajzi örökségének jelentéseit. A tematikus tartalommal megjelenő egyes számainkban kiemelten foglalkozunk egy-egy szórványközösség kultúrájának több tudományágat átfogó megközelítésével.

Our periodical aims to provide a multilingual forum for scholarly works analyzing the intellectual and material heritage of co-existing communities of language, ethnicity or religious denomination in our region while interpreting assimilation, acculturation and integration processes. It intends to present meanings of the continuously changing Central European ethnographical traditions not only with geographical diversity and variety in fields but from different generations' points of view. In our thematic issues, we place emphasis on studying the culture of a particular Diaspora by means of approaching it from the viewpoints of several scholarly disciplines.